

İNGİLTERE'NİN KAFKASYA POLİTİKASI VE ERMENİ SORUNU (1917-1918)

(BRITAIN'S CAUCASUS POLICY AND THE ARMENIAN PROBLEM)

Yrd. Doç. Dr. Tolga BAŞAK
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İnkeleri ve
İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum/Türkiye
tbasak@atauni.edu.tr

“Pan-İslamizme karşı özgür Arabistan reçetesi yazıldığı gibi Pan Turanizm hastalığının gerçek ilacı da Ermeni sorunudur.”

Sir Mark Sykes,
İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu İşleri Uzmanı 1917.

Öz: 1917'deki Rus İhtilali I. Dünya Savaşı'nın ilgi alanı Kafkasya'ya çevirdi. Bölge, Hazar Denizi vasıtasıyla Merkezî Asya, İran ve Hindistan'a açılan bir kapı konumundaydı. Kafkasya'nın düşman güçlerinin eline geçmesi demek Hindistan yolunun düşmana açılması demekti. Rusya'nın savaş dışı kalması üzerine Osmanlı Devleti ve Almanya için Hazar koridoru açık hale geldi. Rus İhtilali, savaşın ilk yıllarında hayalî bir düşünce olarak değerlendirilen Pan Turanizm'in karakterini tamamen değiştirdi. İngiliz Dışişleri uzmanları bu hareketin ortaya koyacağı tehdit hakkında sayfalarca raporlar hazırlamaya başladılar. Doğu'daki İngiliz çıkarları açısından bir darbe niteliğini taşıyan gelişmeler İngiltere'yi Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik savunma önlemleri almak zorunda bıraktı. I. Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından ele geçirilen toprakları savunabileceklerini ifade eden Ermeniler İngiltere'nin bölgeyi düşman ilerleyişine karşı koruma politikasında başvuracakları ilk seçenek oldu. 1915 Ermeni olaylarını “Türkiye'de Hristiyanlığın yok edilmesi” şeklinde savaş propagandası olarak kullanmış olan İngiltere, bu sefer de Doğu Anadolu'da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyup Kafkasya'yı savunmak için bölgedeki Ermeni askeri gücüne başvurdu. I. Dünya Savaşı esnasındaki İngiliz-Ermeni işbirliği, Rusya'daki gelişmelerden sonra zirve noktalarından birini yaşadı. Para ve altın desteği ile silahlandırılan Ermeniler, Doğu Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya'ya yönelik Türk ve Alman tehdidine karşı İngiltere tarafından bir bariyer olarak kullanıldılar.

Aslında I. Dünya Savaşı'nın başından beri Türklere karşı belirlemiş oldukları tavırlar sebebiyle Ermenilerin de savaşmaktan başka çareleri yoktu. Zorunlu işbirliği sürecini kendileri açısından değerlendirmeye çalışan Ermeniler savaştan sonraki politik gelecekleri hakkında İngiltere'den somut garantiler istediler. İngiltere, Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Ermenilerin "Batı Ermenistan" olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'nun politik geleceği sorunuyla tekrar baş başa kalmıştı. Bu dönemde düşmanı durdurmak için Doğu Anadolu ve Kafkasya'da önemli ölçüde Ermeni gücüne ihtiyaç duyan İngiltere savaştan sonra Bağımsız Ermenistan'a yönelik ciddi vaat ve göndermelerde bulundu. İngiltere'nin bu savunma politikası Türk ordusunun Doğu Anadolu'yu ele geçirip Kafkasya'ya ilerlemesini durduramadı. Sonuç, sadece silahlandırılmış olan Ermenilerin gerçekleştirdikleri katliamlar oldu. İngiliz politikaları doğrultusunda desteklenen Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da büyük bir Türk katliamı sergilediler. İngiliz politikaları bölgede yaşanan trajedinin zeminini oluşturmuştu.

Anahtar Kelimeler: *I. Dünya Savaşı, İngiltere, Rusya, Ermeni Sorunu, Doğu Anadolu, Kafkasya.*

Abstract: *During World War I, following the Russian Revolution, in 1917, Caucasus came to the fore. This region, by way of Caspian, was a gate opening to the Central Asia, Persia and India. Invasion of Caucasia by the enemy would mean opening the way to India for the enemy. After Russia had left the war, the passage of Caspian was opened to Ottoman Empire and Germany.*

The Russian Revolution changed the character of Pan Turanism which was considered as a utopia in the beginning of the war. British Foreign Office experts started to prepare detailed reports about the menace caused by Pan Turanism. Developments, which have the characteristics of strike for the British interest in the East, obliged England to take defensive measures for Eastern Anatolia and Caucasus.

Armenians, who declared that they could hold the area in Eastern Anatolia captured by the Russian in the beginning of the war, were the first option for England to protect Caucasus. This time, England, who exploited Armenian affairs in 1915 as war propaganda, appealed the Armenian military power to protect the area left by Russia after revolution and defended the Caucasus. After the developments in Russia, the British-Armenian cooperation reached its peak in the war. Supported by England with money and arms, Armenians was used against the threat posed by Ottoman and German Empire towards to Eastern Anatolia, Caucasus and Mesopotamia. Actually, because of Armenians' attitude towards Turks since the beginning of the war, they had no

any other alternative than to fight. In order to take advantage of this essential cooperation period, Armenians wanted England to give tangible assurance for their political future after the war. After Russia left the war, England had to face future political problem of Eastern Anatolia which was called Western Armenia by the Armenians. In this period, England, who needs Armenian power significantly in Eastern Anatolia and Caucasus to stop the enemy, made important promises regarding independent Armenia after the war.

This British defense policy couldn't stop the Turks from capturing Eastern Anatolia and from their advance to the Caucasus. The result of this policy was just massacres perpetrated by armed Armenians. Supported through British policy, Armenians slaughtered Turkish and Muslim people of Eastern Anatolia and Caucasus. British policy prepared the background of this tragedy in these regions.

Keywords: *First World War, Britain, Russia, Armenian Question, Eastern Anatolia, Caucasus*

1- Giriş: Rus Devrimi, Kafkasya ve Doğu Anadolu

1917 Şubatındaki Rus Devrimi savaşın rotasını Kafkasya'nın da dâhil olduğu doğu sınırına çevirdi. Rus İmparatorluğu'nun çöküşü son derece önemli bir gelişmeydi.¹ 1916'da Doğu Anadolu'yu işgal eden Rusya, ikinci bir saldırıyla 1917'de Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakabilirdi.² Çar ordularının çöküşüne ve Rusya'nın savaştan çekilmesine sebep olan ihtilâl, İngiltere açısından büyük bir darbe oldu.

1917'de Rusya'da meydana gelen gelişmeler hem savaşın gidişatına hem İngiliz, Rus ve Türk savaş politikalarına hem de Ermeni sorununa büyük etkilerde bulundu. İngiltere savaş politikalarına Kafkasya'ya yönelik stratejiler eklemeye başlarken, Türkler için işgal altındaki topraklarına kavuşma ihtimali belirdi. Rusya, Kafkasya cephesinde güçlü bir Türk ordusunu meşgul ediyordu. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Ermeni sorunu da Anadolu merkezli olmaktan çıkıp Kafkasya eksenine sıçrayacaktı.

Jeostratejik açıdan Kafkasya İngiltere için hayati öneme sahipti. Bölge, Hazar Denizi vasıtasıyla Orta Asya ve İran'a açılan bir kapı konumundaydı ve Hindistan'a ulaşmak bakımından da önemli bir rota içeriyordu. Kafkasya'nın düşman eline geçmesi, Hindistan yolunun düşmana açılması demektir. Savaşın ağırlık merkezi Mezopotamya'dan Kafkasya'ya döndü. Mevcut gelişmeler Kafkasya, İran ve Orta Asya'ya girmek için Türk ve Almanlara önemli bir fırsat sunmuş, Hindistan tehdit altına girmişti. Rus toprakları bitişindeki karışıklıklar Türk ve Almanlara planlarını uygulamaya koymak için yardım edebilirdi.³

1917'deki ilk devrimden sonra Çar II. Nikola tahtan indirildi. Rusya'da demokratik bir rejim kurularak yeni hükümet Kerensky idaresinde oluşturuldu. Kerensky Geçici Hükümeti, Kafkasya *Çar Naibi Dük Nikolas*'ı görevinden aldı. 22 Mart'ta Güney Kafkasya Hükümeti kuruldu. Batum'daki *İngiliz Konsolosu Stevens*, Nisan 1917'de Dışişleri'ne gönderdiği yazıda, bir uçurumun eşiğinde olan Rusya'nın ya ayrı bir barış imzalayacağını ya da Anadolu'da elde ettiği topraklardan vazgeçeceğini bildiriyordu.⁴ Rusya'da cereyan eden gelişmeler Kafkasya'yı siyasî, askerî ve ekonomik açıdan bir kargaşaya soktuğu gibi Rus ordusunun savaş kabiliyetini de etkilemişti. Bölgedeki kaos ortamı İngiltere için büyük bir tehlike arz ediyordu.⁵

1 Paul W. Doerr, *British Foreign Policy, 1919-1939*, Manchester and New York, 1998. s.15.

2 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989, s.233.

3 Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia, 1917-1921*, Phd., The University of Edinburg, 1997, s.39-41.

4 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.18.

5 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.18, 38.

Gelişmeler İngiliz savaş üstünlüğünü tehdit edecek bir karakter taşıyordu. Askerî plan Mezopotamya'nın İngiliz ve Rus birlikleri ile beraber işgali şeklinde tasarlanmıştı. Ancak Rusya'daki devrim bu planın rafa kalkmasına sebep oldu.⁶ Türkler Bağdat'ı İngilizlerden tekrar geri almak isteyebilirlerdi.⁷ Rusya gelişmeleri Pan Turanist arzuları da cesaretlendirecek nitelikteydi.⁸

Rus savaş gücü İngiltere açısından hayati olduğundan Kerensky Hükümeti'nin savaşa karşı tutumu çok önemliydi. Yeni hükümetin “zafere kadar savaş” sloganı İngiltere'yi rahatlattıysa da⁹ Mayıs 1917'den beri Türk-Rus sınırında gayri resmi bir mütareke söz konusuydu.¹⁰ İngiliz Savaş Kabinesi, 27 Haziran 1917 tarihli toplantıda Rusya'nın savaştan çekilmesi halinde Doğu Anadolu ve Mezopotamya'nın tekrar Türk hâkimiyetine dönmemesi gerektiğinin altını çizdi.¹¹

2- Bolşevik Devrimi ve İngiltere'nin Kafkasya Politikası

Ekim'deki Bolşevik Devrimi'nin ardından Kafkasya'da 28 Kasım 1917'de Transkafkasya Geçici Hükümeti kuruldu.¹²

Bolşevik Devrimi'nden sonra İngiltere'nin korktuğu şey başına geldi ve

6 Rus Devrimi İngiltere'nin bütün hesaplarını alt üst etti. Rusya, sadece etkili bir müttefik olma durumunu yitirmekle kalmayacak, aynı zamanda daha sonra tehlikeli bir düşman haline alacaktı. Bu durum bölgedeki İngiliz çıkarları için çok önemli bir tehdit oluşturdu. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.40)

7 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, New York, 1986, s.94; Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.38.

8 William E. David Allen; Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge, 1953, s.457.

9 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.11.

10 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.457.

11 *The National Archives of United Kingdom, Public Record Office: CAB. 23/03, War Cabinet, 171, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Wednesday, June 27, 1917, at 9: 30 p.m.*, s.1-2. 29 Kasım 1917'de Petrograd'taki İngiliz Askerî Ateşesi General Knox'un, bütün önemli Kazak orduları temsilcilerinin Güney Rusya'da bir Güney Doğu Birliği kurduğunu ve bu birliğin amacının “Tüm Rusya Kurucu Meclisi” toplanana kadar bölgede kanunu ve düzeni korumak olduğunu bildirmesi İngiliz Dışişleri'nde ilgi ile karşılandı. Bu Kazak girişimi Bolşevik kontrolü dışındaki Rus topraklarından en azından bir kısmının birleştirilmesine yönelik ilk ciddi çabayı ifade ediyordu. Bu birliğin güçlendirilmesi ve maddî olarak desteklenmesi bölgede İtilâf güçleri için yararlı sonuçlar doğurabilirdi. Ayrıca Kazakların da yardımı ile Gürcüler ve Ermeniler Kafkasya cephesinde Türklere karşı takviye edilebileceklerdi. Oluşturulan bu kuvvet birliği, Bolşeviklerin ayrı bir barış yapmaları durumunda dahi savaşı sürdürmek için İtilâf güçlerine büyük katkıda bulunabilirdi. Güney'deki bu Hristiyan kuvvetlerin organize edilmeleri durumunda Alman ve Türk kuvvetlerinin Rusya'dan kömür, demir ve petrol gibi önemli maddeleri temin etmelerinin önüne geçilebilirdi. (Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, (1918-1923), İstanbul, 1997, s.12.)

12 Bolşevikler kuvvet kullanarak sadece Novorossisk ve Bakü'de hâkim duruma gelmişlerdi. Onların başı Menşevikler (Sosyal Demokratlar) ve Ermeni Taşnaklarla dertteydi. Kafkasya'da oluşturulan Transkafkasya Hükümeti, fes edilen Rus iktidarı yerine kendi otoritelerini kurmayı uman Azeri önderler, Gürcü toprak sahipleri ve millî özelemler besleyerek geleceğin yönetici sınıfını oluşturmayı amaçlayan radikaller arasında güçlükle oluşturulan bir koalisyondu. Yapısı ve yönelimi bakımından Gürcü ağırlıklı bir kuruluş olan bu komiserlik, başlangıçta bir hükümet kurmaya ya da Transkafkasya'nın bağımsızlığını talep etmeye kalkışmadı. Bununla birlikte komiserliğin bakış açısı esas itibarıyla Bolşevik aleyhtarı idi. (E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi I*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul, 1989, s.312.)

yaklaşık 200.000 Rus askeri cepheyi terk etti.¹³ Bolşeviklerin *Barış Dekreti* ve gizli antlaşmaları açıklaması büyük bir etki yaptı. Brest Litovsk’da Rusya ile İttifak devletleri arasında genel ateşkesin imzalanmasından üç gün sonra, 17 Aralık’ta Doğu cephesinde Türklerle Transkafkasya Hükümeti arasında Erzincan Mütarekesi’nin imzalanmasıyla Türk-Rus Savaşı sona eriyordu.¹⁴ İngiltere, anlaşma yapabilecek bir taraf olmadığını belirterek Transkafkasya

Hükümeti’ni protesto ile barışın geçersiz olduğunu ilan etti. Türklerin 200.000 kişilik ordusu Doğu’da serbest kalmıştı.¹⁵ İngiliz-Rus işbirliği son bulurken Güney Rusya, Doğu Anadolu ve Kafkasya düşman etkisine açıldı.¹⁶

“Ermenistan”ın yok olmaktan kurtarılması yönünde daha önce verilmiş kutsal sözler hatırlatılarak Bolşevikler motive edilmeye çalışıldı. Ancak Rus askeri cephesinin etkinliğinin kalmadığı anlaşılınca İngilizler, Doğu’da felakete uğramamak için bir şeyler yapma ihtiyacı hissettiler.

Anadolu’da Ruslara kapırdığı toprakları geri almakla yetinmeyecek olan Türklerin Kafkasya ve Hazar Denizi ötesine doğru ilerleme ihtimali belirmişti. İngiltere, Rusya’daki yeni rejimi tanımama kararı almasına rağmen Bolşevikleri savaşta tutacak gayri resmi ilişkileri devam ettirdi. “Ermenistan”ın yok olmaktan kurtarılması

yönünde daha önce verilmiş kutsal sözler hatırlatılarak Bolşevikler motive edilmeye çalışıldı.¹⁷ Ancak Rus askeri cephesinin etkinliğinin kalmadığı anlaşılınca İngilizler, Doğu’da felakete uğramamak için bir şeyler yapma ihtiyacı hissettiler.

İngiltere’nin Rusya’ya yönelik yaklaşımını netleştirmek üzere 21 Aralık 1917’de Savaş Kabinesi tarafından ortaya koyulan memorandumdan¹⁸ sonra 23 Aralık’ta bir İngiliz-Fransız Sözleşmesi yapıldı.¹⁹ Buna göre Türkiye’den

13 İngilizlerin 1917 Mart’ında Bağdat’ı işgal etmeleri Doğu’daki dengeyi İngilizler lehine çevirmiş görünse de Rus Devrimi bütün bu hesapları alt üst etti. İngiltere’nin çıkarları açısından Kuzey ve Kuzey Batı İran’da kontrolü sağlamak amacıyla güvendiği temel dayanak olan Rusya sadece etkili bir müttefik olma durumunu yitirmekle kalmıyor, aynı zamanda tehlikeli bir düşman haline alıyordu. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.13, 40.)

14 Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, 2000, s.295; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.331-334. Brest Litovsk barış müzakereleri ve varılan anlaşma için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.

15 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.59.

16 Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.11.

17 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.19, 20, 23.

18 Memorandum, İtilâf devletlerinin Rusya’nın iç işlerine karşma niyetinde olmadıklarını belirtirken, Ukrayna, Kazaklar, Finlandiya, Sibiryaya ve Kafkasya ile sürdürülen düzenli ilişkilerin hem ahlaki zorunluluk hem de bu bölgelerin stratejik önemi açısından gerekli olduğunu ifade ediyordu. Bu memorandumda ayrıca; “anti-Bolşevik hareketler ve onların silahlı kuvvetleriyle ilişkiler, Bolşeviklerle savaşta hazırlanıldığı şeklinde bir zan altında kalmadan mümkün olduğunca sessizce gerçekleştirilmelidir” şeklinde bir ifade yer alıyordu. (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.16-17.)

19 *PRO. CAB. 27/36, War Cabinet, Eastern Committee Memoranda*, Volume: XII, E.2243, “Future Settlement of Transcaucasia” General Staff, War Office, 5th December, 1918.

Kafkasların kalbine kadar uzanacak Pan Türkçü ve İslâmî bir harekete karşı koyulacaktı.²⁰

1917 Aralığında Fransa ile yapılan anlaşma Kafkasları İngiliz alanı olarak belirledi ve bölge için savunma önlemleri alındı. Başlangıçta finansal ve askerî ihtiyaçları karşılanarak Rus birlikleri cephede tutulmaya çalışıldıysa da savaş arzularını kaybetmiş olan Rus askerleri İngiltere'nin bu yöndeki beklentilerine cevap vermediler.²¹ Rusya tarafından ele geçirilen toprakları korumak istediklerini belirten Ermeniler ve Gürcüler ise İngiltere'nin Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı savunmak yolunda başvurduğu ikinci seçenek oldu.²²

Bolşevikler, Ocak 1918'de Rus Anayasal Meclisi'ni dağıtırken, Gürcü-Ermeni ve Azerbaycan Türkleri'nden oluşan Tiflis merkezli Transkafkasya Geçici Hükümeti de Rus yönetiminden fiili olarak ayrıldı.²³ Türklerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik askeri bir harekât başlatmaları an meselesiydi.²⁴

3- Pan Turanizm Reçetesi: İngiliz-Ermeni Askeri İşbirliği

Bolşevik Devrimi Pan Turanist hareketin mahiyet, imkân ve potansiyelini ortaya koyan çok önemli bir olaydı. Önceleri bu hareket hayalî bir düşünce olarak değerlendirilmişti. Rusya, Pan Turanizm hareketini Doğu Anadolu'da durdurmuş ve geri püskürtmüştü. Bununla beraber Bolşevik Devrimi durumu tamamen değiştirdi. Arap isyanından sonra Turan toprakları üzerinde büyük bir Türk İmparatorluğu kurma fikri ivme kazanmıştı ve Almanların da Pan Turanizm hareketini destekledikleri belirtiliyordu.²⁵ Doğu'daki İngiliz çıkarlarına darbe vuracak bu tehdide karşı bir şeyler yapılmalıydı.

Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine bölgede hâkim duruma geçen Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı Türk ve Alman ordularına karşı

20 Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.17. İstanbul'dan Çin'e kadar uzanacak Turancı bir hareket, İngiltere başta olmak üzere Müttefikler için büyük bir korku kaynağıydı. Bolşeviklerin barış dekrétinden cesaret alan Osmanlı Devleti, 1916 yazından beri Rus ordularının işgali altında olan Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki toprakların çoğunu geri alabileceği umuduna kapılmıştı. Bu şekilde bölgede yakın bir gelecekte Türk egemenliği kurulması olasılığı İngiltere'nin Doğu'daki konumu için "yeni ve tümüyle gerçek bir tehlike" oluşturuyordu. (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.18.)

21 Rus askerinin bir etkinliği kalmadığı anlaşılınca Kafkas cephesinde felakete uğramamak için bir şeyler yapılması zaruri oldu. İngiliz misyonunun üyesi olup Rus Kafkas Ordusu ile de işbirliği içerisinde olan Albay Gracey'e göre Ermeniler ve Kürtler arasında bir ittifak tesis edilerek bu unsurlar İngiliz yetkililerinin gözetimi altında Türklere karşı kullanılabilirlerdi. Ancak bu plan Foreign Office tarafından destek görmedi. Foreign Office bu konuda son derece karamsardı çünkü Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkiler son derece kötüydü. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s. 23-29)

22 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.364.

23 PRO. FO. 371/3300/12134, *Consul Stevens (Batoum) to Foreign Office, No: 35, January 19, 1918.*

24 PRO. FO. 371/3300/19679, Sir C. Marling (Teheran) to Foreign Office, No: 76, January 30th, 1918; PRO. CAB.25/120, S.W.C.I, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

25 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s. 145-148.

savunma noktasında İngiltere için bir seçenek halini aldılar. Türklere karşı savaşmak isteyen Ermenilerle İngiltere arasında askeri bir işbirliği süreci başladı. Ermeni savaş gücünün İngiltere tarafından altın ve para desteğiyle artırıldığı bu dönem Ermeni sorununa yönelik politik açılımları da beraberinde getirdi.

1914 ve 1915'te Ruslar tarafından gerçekleştirilen Hıristiyanları aynı cephede bir araya getirme planı bu sefer de İngilizler tarafından sahneye koyuldu.²⁶ İngiliz Hükümeti, stratejik açıdan son derece önemli bir bölge olan Kafkasya'yı ve zengin doğal kaynaklarını İttifak güçlerine kaptırmamak için bölgenin Hristiyan unsurlarını teşvik etmeye başladı. Böylelikle İngiliz İmparatorluğu için kâbus niteliğinde olan Pan Turanizme karşı bir set çekilecekti. I. Dünya Savaşı esnasındaki İngiliz-Ermeni işbirliği, Rusya'daki gelişmelerden sonra zirve noktalarından birini yaşamak üzereydi. Bu işbirliği sürecinde tarafların birbirlerini kullanma durumu bu sefer de askeri ve politik stratejiler eşliğinde ortaya çıktı.²⁷

Kafkasya'da, İngiliz savaş amaçları doğrultusunda Ermenilerin kullanılması süreci Rus Genel Karargâhındaki *İngiliz Generali Barter*'in İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 15 Ekim 1917 tarihli telgrafla gündeme geldi. General Barter'a göre Kafkasya birlikleri içerisinde güvenilebilecek tek unsur savaş arzularını muhafaza eden Ermenilerdi. Rus ordusundaki 150.000 Ermeni'den 35.000'i Kafkas cephesinde bulunuyordu ve bölgede yeni Ermeni birlikleri oluşturulmalıydı. General Barter bu konuda İngiliz Savaş Kabinesi'nin onayını istedi.²⁸ Türklerin Kafkasya'da yoğun bir Pan-Turanist

26 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.291.

27 İngiltere'nin öncelikli amacı, Kafkasya'daki çeşitli etnik ve dinsel gruplar içerisinde hangisinin Türklere karşı ciddi direniş gösterebileceğini, dolayısıyla da İtilaf desteğine hak kazanacağını saptamaktı. Türk yanlısı eğilimleriyle Azerbaycan Türkleri'ne güvenilemeyeceği belliydi. Hristiyan Gürcülerin ise Almanlarla XIX. yüzyıldan beri kaygılandırıcı bir takım bağları vardı. Sonuçta İngiliz desteğinin en belirgin adayı, Bakü'ye ilerleyecek Türklerin yolu üzerinde olan Hristiyan Ermenilerdi. Ayrıca Ermenilerden çoğu Çarlık ordusunda bulunmuş ve savaş kazanıldıktan sonra kendilerine bağımsızlık vaat edildiğinden kararlılıkla çarpışacaklarını kanıtlamışlardı. Ermenilerin sonuna kadar savaşmaları için her türlü nedenleri vardı. Çünkü onlar İtilaf devletlerine katılarak Türklere karşı yaptıkları ihanetin sıkıntısı içerisindeydiler. Rus askerleri Erzurum cephesinden çekilirken Ermeniler bu yüzden onların yerine mevzilere yerleşmişlerdi. Bunun yanında başka yerlerde çarpışan Ermeni birliklerinin Kafkasya'ya aktarılması için girişimler yapılıyordu. Ermeniler, bir Türk zaferi karşısında çok şey kaybedecekler ama bir Müttefik zaferi onlara çok şey kazandıracaktı. Ancak İngilizlerin planları daha başkaydı. Onların öncelikli olarak endişeleri bölgeyi Türk ve Almanlara karşı savunacak önlemleri tertipleme ve bu önlemler içerisinde Ermenilere büyük bir rol verilerek onlar maddî ve manevî yönden desteklenmişlerdi. (Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995, s.323-324.)

28 *PRO. CAB. 24/29, G.T. 2347, General Barter, Russia to C.I.G.S., War Office, No: 1310, 15/10/1917.* Petrograd'taki İngiliz Büyükelçisi Buchanan da İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda Bolşevik İhtilâli'nden sonra Rus ordularının savaş gücünün tükenme noktasına geldiğini, ayrıca Rus ordusu içinde savaş karşıtı propagandaların arttığını ifade ile cephede savaşma arzularını muhafaza eden Ermenilerin sayısının artırılması gerektiğini bildirmişti. (*PRO. FO. 371/3012/218506, Sir George Buchanan (Petrograd) to Foreign Office, No: 235, November 1, 1917.*) Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens'dan da benzer bilgiler gelmekteydi. Stevens, Kafkasya'daki askeri durum hakkında İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda, Kafkas cephesinde beliren boşluğun özellikle Gürcü ve Ermenilerden yararlanılarak doldurulabileceğini belirtti. Bölgedeki en sadık ve güvenilir kuvvet Ermenilerdi ve onların direnebilecek, hatta gerektiği takdirde Türklere karşı bir taarruza geçebilecek şekilde artırılacağı iddia ediliyordu. (*PRO. FO. 371/3012/225901, "Military Situation in the Caucasus by Consul Stevens", Sir G. Buchanan (Petrograd) to Mr Balfour, No: 247, November 17, 1917.*)

propaganda başlatması, İngiliz askerî çevrelerini oldukça rahatsız ediyordu. Bu açıdan Kafkas ordusunun mümkün olduğu kadar çok sayıda Ermeni'den oluşturulması fikri İngiliz Genel Kurmayı tarafından da paylaşıldı.²⁹ İngiliz Savaş Kabinesi de 23 Ekim 1917'de bu doğrultuda karar aldı.³⁰

İngiliz Dışişleri, Ermeni birliklerinin Kafkas cephesinde yoğunlaştırılması projesi için ABD Hükümeti'nden finansal destek istediysede bundan bir sonuç alamadı. Türkiye ile savaş halinde olmadığını ifade eden ABD elini taşın altına sokmamakla beraber bu projeyi uygulanabilir bulmamıştı.³¹

ABD'nin projeye sıcak bakmamasına rağmen bölgede savaşmak isteyen Ermeniler de İngiliz birimlerine bu konuda değerlendirilmeleri yönünde yoğun bir şekilde müracaat etmeye başladılar. Ermeniler ilk etapta 30.000 daha sonra da 90.000 kişilik bir ordu oluşturabileceklerini iddia ediyorlardı.³²

İngiliz Hükümeti bu süreçte Ermenilerden sadece Kafkasya'da değil Mezopotamya ve İran'da da yararlanmak niyetindeydi. Ancak Ermeniler savaşmaları karşılığında politik beklentilerinin karşılanmasını istediler. Ermenistan'ın geleceği Batılı güçler tarafından belirlenmedikçe Ermenilerin askeri açıdan kullanılmalarına yönelik çabalar sonuçsuz kalacak gibiydi.³³ İngiltere, Ermenilerin politik geleceklerine yönelik büyük bir sorumluluk almak üzereydi.³⁴

İngiliz Hükümeti bu süreçte Ermenilerden sadece Kafkasya'da değil Mezopotamya ve İran'da da yararlanmak niyetindeydi. Ancak Ermeniler savaşmaları karşılığında politik beklentilerinin karşılanmasını istediler. Ermenistan'ın geleceği Batılı güçler tarafından belirlenmedikçe Ermenilerin askeri açıdan kullanılmalarına yönelik çabalar sonuçsuz kalacak gibiydi.

29 PRO. CAB. 24/29, G.T. 2347, C.I.G.S., War Office to General Barter, Russia, 19th October, 1917; PRO. CAB. 24/29, G.T. 2347, W. R. Robertson, C.I.G.S. to Secretary of War Cabinet, 20th October, 1917. Bununla beraber Krensky Hükümeti cepheye Ermeni birlikleri oluşturma faaliyetine pek sıcak bakmıyordu. (PRO. FO. 371/3062/219773, Lord Bryce to Lord Robert Cecil, November 5, 1917.)

30 PRO.CAB. 23/4, War Cabinet, 255, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Tuesday, October 23, 1917, at 11:30 a.m., s.55 vd.

31 PRO. FO. 371/3016/204952, Foreign Office to Sir C. Spring Rice (Washington), No:4516, October 25th, 1917; PRO. FO. 371/3016/215402, Sir C. Spring Rice (Washington) to Foreign Office, No:3417, November 11th, 1917.

32 PRO. FO. 371/3016/219307, General Shore to Department of Military Intelligence, November 14, 1917; War Office to Foreign Office, No: C 149/4786 (M.O.2), November 15, 1917.

33 PRO. FO. 371/3062/219773, War Office to Mr. Balfour, Secret, No: 0149/4786 (M.O.2), 29th October, 1917; Lord Bryce to Lord Robert Cecil, November 5, 1917; PRO. FO. 371/3016/208687, General Barter to C. I. G. S., No: 1332, 24 October 1917; Foreign Office to Sir C. Spring Rice (Washington), No: 4687, 2 November 1917.

34 İngiliz Hükümeti, Kafkasya, Mezopotamya ve İran'da Ermeni kuvvetlerinden yararlanmak için Amerika ve Avrupa'da önde gelen Ermeni komitelerinin ve önderlerinin gönüllerini almaya çalıştı. Aslında I. Dünya Savaşı'ndan itibaren Türklere karşı belirlemiş oldukları tavırlar sebebiyle Ermenilerin de savaşmaktan başka çareleri yoktu. Bununla beraber menfaat birlikteliği sonucunda ortaya çıkan bu işbirliği sürecinde Ermeniler Batılı güçlerden politik geleceklerine yönelik bazı belirgin sinyaller almaya çalıştılar. (Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923), İstanbul, 2008, s.254.)

Paris'teki Ermeni Delegasyonu Başkanı *Bogos Nubar* ile temasa geçen İngiliz Dışişleri, Kafkasya, Mezopotamya ve İran'da Ermeni gücünden yararlanılması yönünde onu ikna etmeye çalıştı. Bogos Nubar, Ermenilerin sadece Kafkasya'da savaşmaları gerektiğini düşünse de³⁵ İngiliz Dışişleri'nin teşvik ve tavsiyesi ile Ermenilerin İran ve Mezopotamya'da da kullanılmaları hususunda Ermeniler üzerinde önemli bir etkiye sahip olan Petrograd Ermeni Komitesi ve Katoligos'a çok uzun bir mektup yazdı.³⁶

Bu arada Kafkas cephesinde olayların ciddi bir boyuta ulaşması üzerine Ermeni ve Gürcüler Kafkas sınırını korumak üzere ortak bir karar aldılar.³⁷

Rus-Ermeni işbirliği sonucunda işgal edilen vilâyetlerin Türklere teslim edileceğinden korkan *Bogos Nubar*, İngiliz çevreleri ile yaptığı görüşmelerde dikkatlerin Kafkas cephesine verilmesi gerektiğini belirtiyordu. O da Rus ordusunda dağınmış halde bulunan 150.000 civarındaki Ermeni'nin Kafkasya'da toplatılması gerektiğini düşünüyordu. Hâlihazırda bölgede zaten 35.000 kişilik Ermeni kuvveti bulunmaktaydı. Nubar'a göre, "Ünlü Ermeni Şefi *Antranik*" dahi silah, cephane ve para sağlanması durumunda bölgede savaşacak 50-60 bin Ermeni toplayabilirdi.³⁸

Bu işbirliği sürecinde Londra'daki Ermeni taraftarı nüfuzlu kişi ve kurumlar da faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladılar. Londra İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve İngiliz Parlamento Üyesi *Aneurin Williams*, 4 Aralık 1917'de İngiliz Dışişleri'nden *Lord Robert Cecil*'e gönderdiği mektupta Kafkaslarda Türk sınırını korumak ve bölgede bir Müslüman isyanını önlemek için Ermenilere yardım edilmesi gerektiğini vurguladı. Williams'a göre bu süreçte "Evlerine dönen veya dönmüş olan Ermeniler silahlandırılmalı ve *Antranik* gibi "Ermeni gerilla liderlerinden" yararlanılmalıydı. Türkiye Ermenistanı'nda 30.000 civarında "Ermeni gerillası" bulunuyordu. Williams, şu şekilde devam ediyor:³⁹

35 Türklerle Ruslar arasında bir işbirliği sürecinin başladığını sezinleyen Bogos Nubar, Rus-Ermeni işbirliği sonucunda işgal edilen toprakların barış görüşmelerinde Türklere geri verilmesinden korkuyor, bu yüzden bu toprakların savunulması için Ermenilerin Kafkas cephesinde savaşmak istediklerini söylüyordu. Bununla beraber Nubar, Ermenilerin Mezopotamya ve İran cephelerinde de savaşmaları için elinden geleni yapacağına dair İngiliz Dışişlerine söz verdi. (PRO. FO. 371/3016/208687, Foreign Office to Lord Bertie (Paris), No: 2686, November 10th, 1917; Lord Bertie (Paris) to Foreign Office, No: 1265, November 15th, 1917.)

36 Fransızca kaleme alınan mektup toplam beş sayfadan oluşuyordu. Mektubun bir örneği Paris'teki İngiliz Büyükelçisi tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a da gönderilmişti. (PRO. FO. 371/3016/221496, Bertie (Paris) to A. J. Balfour, No:615, November 17th 191.)

37 Liderler arasında alınan kararlar şöyleydi; 1- Rus ordusu çekilirse Ermeniler ve Gürcüler bu çekilmeyi engellemek ve Türklere karşı direnerek bölgeyi savunmak için kanlarının son damlalarına kadar savaşacaklardır, 2- Bu süreçte Ermeniler ve Gürcüler arasında silah ve cephane işbirliği yapılacaktır. (PRO. FO. 371/3008/221189, "Memorandum on Georgia (Caucasus) by Intelligence Bureau Department of Information", November 19, 1917.)

38 PRO. FO. 371/3062/240614, Department of Military Intelligence to Foreign Office, No: E.L.S. 1292, 16th December 1917.

39 PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th. 1917.

“Van’da olduğu gibi Erzurum, Erzincan, Eleşkirt ve Bayezid’de de yerel Ermeni askerî güçlerinin oluşturulması gerekmektedir. Bu yerel Ermeni birlikleri, “Yeni Ermenistan” için kurulacak düzenli jandarma teşkilatının çekirdeğini oluşturacaklar. İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetleri, bölgedeki Ermeni birlikleri için maddi destekte bulunmalıdırlar. Ayrıca bölge dışında olan Ermeniler de para yardımı ile Doğu Anadolu ve Kafkasya’ya getirilebilirler...”

Aneurin Williams’a on gün sonra karşılık veren İngiliz Dışişleri’nden Robert Cecil, Ermenilerle ilgili adı geçen önerilerin hepsinin değerlendirme altında olduğunu belirtti.⁴⁰

Aynı günlerde Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar ile İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour strateji belirleme noktasında bir araya geldiler. Bogos Nubar, Antranik ve “Ermeni gönüllülerinin” İran ve Mezopotamya’da kullanılmayacaklarını ifade etti. İngiliz Hükümeti bölgede Ermenilerden yararlanmayı düşünüyorsa bu iş için para ve silah temin etmek zorundaydı. Nubar, “Ruslar silahlarını satıyorlar, biz almazsak Türkler alacak” şeklindeki ifadelerle Lord Balfour’un dikkatini çekti.⁴¹ İngiliz Dışişleri Bakanı’na göre gerekli olan para İran’daki bakır madenlerinden sağlanabilirdi.⁴²

Neticede İngiliz Savaş Kabinesi, 7 Aralık 1917 tarihli oturumunda Ermenilere finansal destek sağlanması kararını aldı.⁴³ Askerî İstihbarat Servisi, Ermeni güçlerinin oluşturulması için gereken paranın miktarı hakkında bir tahminde bulunması için Tiflis’te bulunan General Shore’dan yardım istedi.⁴⁴ Antranik ile görüşen Shore, Türkiye Ermenilerinin bir ay içinde 10.000 kişilik bir birlik oluşturmayı istediklerini ve İngilizler tarafından kontrol edilip dağıtılmak üzere 5-10 milyon ruble toplayabileceklerini ifade etti. Antranik’e göre silah ve cephanenin İngiltere ve Rusya tarafından sağlanması durumunda kendisi 20.000 kişilik bir birlik oluşturabilirdi.⁴⁵

İngiliz Dışişleri, Ermeni gönüllülerinin Kafkasya’ya geçişine de yardım edecekti.⁴⁶ İngiliz Hükümeti, Türklerle Orta Asya arasına koyulacak tek bariyerin Ermeniler olduğunu anlamıştı.⁴⁷

40 PRO. FO. 371/3062/231202, Lord Robert Cecil to A. Williams, December 14th. 1917.

41 PRO. FO. 371/3016/230983, Balfour to Lord Robert Cecil, No. 1265, December 5, 1917.

42 PRO. FO. 371/3016/230983, Balfour to Lord Robert Cecil, No. 1265, December 5, 1917.

43 PRO. CAB. 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917, at 5:30 p.m., s. 101.

44 PRO. FO. 371/3016/234179, Director of Military Intelligence to Brigadier-General Offley-Shore (Tiflis), No: 47492, 8/12/1.

45 PRO. FO. 371/3016/235937, General Shore (Tiflis) to D.M.I (London), No: 133, December 10th; War Office to Foreign Office, No: 690/12 (M.I.2), 12 December 1917.

46 PRO. FO. 371/3016/237541, J. A. Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917; Foreign Office Minutes on Boghos Nubar’a Letter, December 11, 1917.

47 Manough Joseph Somakian, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920, New York, 1995, s.132.

Tiflis'te bulunan *General Shore*, Ermeniler hakkında Londra'ya bilgiler göndermeye devam etti. Buna göre işgal edilmiş toprakların "Başkomutanı" olduğunu belirten *General Averionov*, 20 milyon ruble karşılığında Van ve Trabzon bölgesinde Türkiye Ermenilerinden oluşan askerî birlikler kurabilecekti. General Shore bu plana sıcak bakıyordu ve İtilaf hükümetlerinin bu parayı temin edip etmeyecekleri hususunda İngiliz Askerî İstihbaratının dikkatini çekti.⁴⁸ İngiliz Savaş Bakanlığı'na göre bu hareket Kafkasya'da oluşturulmaya çalışılan birliklerle uyum içerisinde olmalıydı.⁴⁹ İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı *Aneurin Williams*'a göre Kafkasya'da savaşa devam etmek isteyen Ermeni ve Gürcülerin sayısı 100.000'e ulaşmıştı.⁵⁰

İngiliz Genel Kurmay Başkanlığı tarafından 16 Aralık 1917'de Tiflis'e gönderilen bir yazı ile General Shore, silah ve cephane satın alabilmeleri hususunda Kafkasya'daki Ermeni şeflerine finansal destek sözü vermesi için yetkili kılındı. Harcamalarda dikkatli olunmalıydı.⁵¹ Bu sırada Fransa'da bulunan Ermeniler de Kafkasya'da savaşmak istediklerini dile getirmeye başladılar. İngiliz Dışişleri, Ermenilere finansal destek sağlama yolunda Fransa'dan da yardım istediye de⁵² Fransa teklife olumlu yanıt vermedi.⁵³

Rus ordusundaki tüm Ermenileri Kafkasya cephesine sevk etme projesi başarıyla sürdürülüyor olmasına rağmen ortada büyük çapta organizasyon ve para sıkıntısı vardı. Ermenilere silah ve cephane göndermenin imkânsız olduğunun farkında olan *Bogos Nubar*'a göre Rus ordusundan savaş malzemesi alınabilmesi için Ermenilere para gönderilmeliydi. Bunun yanında Kafkasya Geçici Hükümeti'nin Türklere karşı direnme gücünün azalmaması için Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri'nin çatışır bir pozisyonda olmamaları gerektiği düşünülüyordu.⁵⁴

Çeşitli kaynaklardan ulaşan Türk-Rus mütareke söylentileri içerisinde İngiltere Ermenileri desteklemeye devam etti.⁵⁵ Bu destek İstanbul'dan Çin'e

48 PRO. FO. 371/3062/238982, Brig-General Shore to D.M.I, Tiflis, 16th December 1917.

49 PRO. FO. 371/3062/238982, War Office to Foreign Office, No: 149/4831, (M.I.2), December 18th, 1917.

50 PRO. FO. 371/3062/240777, A. Williams to R. Cecil, December 15, 1917.

51 PRO. FO. 371/3018/236815, Foreign Office to Sir C. Marling /Tehran), No: 441, December 14th, 1917; PRO. FO. 371/3018/237859, Foreign Office to Sir C. Marling /Tehran), No: 353, December 16th, 1917; PRO. FO. 371/3062/240614, Foreign Office to Sir G. Barclay (Jassy), 20th December 1917.

52 PRO. FO. 371/3019/241388, "Armenian Army in the Caucasus" note by Lieut.- Colonel Spiers, Paris, 18th December, 1917.

53 PRO. FO. 371/3062/240614, War Office to Foreign Office, No: 0149/4831(M.I.2), 20th December 1917.

54 PRO. FO. 371/3062/244368, "Secret Notes on a Conversation between the Director of Military Intelligence and Boghos Pahsa", December 20th, 1917. Bununla beraber Ermenilerin toprak talepleri sadece Karabağ, Nahçıvan, Gence ve Zengezur'da Azerbaycan Türklerinin istekleriyle çatışmakla kalmıyor, Ahılkelek ve Borçalı'da da Gürcü istekleriyle keşişiyordu. (Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia*, s.57.)

55 PRO. FO. 371/3062/243529, Lord Bryce to E. Drummond (Foreign Office), December 31, 1917.

kadar uzanabilecek Pan-Turanizm tehlikesine karşı bir bariyer oluşturmak için veriliyordu.⁵⁶

Bolşevik Devrimi ile beraber Kafkasya merkezli Türk tehdidi ve İngiltere'nin bu tehdide karşı Ermenileri kullanma projesi Versay'daki İtilaf Yüksek Savaş Konseyi İngiliz askerî uzmanlarının 1917 Aralığındaki memorandumundan da takip edilebilir:⁵⁷

“Türkler, Rus İhtilâli'ne rağmen Ermeniler tarafından savaş esnasında işgal edilen “3 Ermeni Vilâyetini” geri almaya çalışmıyorlar. Ancak bu durum ilgisizlikten kaynaklanmıyor. Erzurum, sadece Türkiye'nin önemli merkezlerinden biri olmakla kalmayıp aynı zamanda Küçük Asya'daki Türkleri Güney Kafkasya'daki Azerbaycan Türklerine, Kuzey-Batı İran'daki Türklere ve Hazar'ın ötesinde Türkistan Türklerine bağlayacak Pan-Turanist bir programın merkezi olması açısından da çok önemli. Bu noktada öncelikli olarak “Ermenistan”ın (3 vilâyet) ele geçirilmesi gerekiyor. Türklerin bu konudaki pasiflikleri muhtemelen onların askerî zayıflıklarından ve ulaşım imkânlarının yetersizliğinden kaynaklanıyor. Büyük ihtimalle baharda “Ermenistan” ve Kafkasya'ya yönelik operasyonlar başlayacak.”

“Bu arada Rus askerleri uzun zamandan beri Türklerle arkadaşlık içerisinde. Rusların evlerine dönerken cepheyi Türklere bırakmaları yönünde büyük bir tehlike söz konusu. Bu durumda Türkler sadece Ermenistan'ı geçmekle kalmayıp aynı zamanda Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a ve hatta bir ihtimal Afganistan ve Merkezî Asya'ya kadar ilerleyecekler ve sonuçta, 5-6 milyon Müslüman ve Türk insan gücüne ve bölge rezervine sahip olacaklardır. Bu tehlikeli durumu önlemenin tek yolu bölgede Rus olmayan ırkların ülkelerini savunmak doğrultusunda şekillenen milliyetçilik duygularını kullanmaktır.”

56 PRO. FO. 371/3018/245628, Foreign Office to Sir G. Buchanan, December 30, 1917. Ermenilere maddî ve manevî destek veren İngiltere, ilerleyen aylarda bu konuda bazı problemlerle karşı karşıya kaldı. Azerbaycan Türkleri, İngiltere'nin Ermenilere karşı ortaya koyduğu destek ve ilgiden rahatsız olmaya başladılar. Kendilerine İngiltere tarafından verilen destek hakkında Ermenilerin yaptıkları boşboğazlıklar Azerbaycan Türkleri'ni oldukça sinirlendirmişti. Ermenilerin bu tutumları bölgedeki İngiliz politikasının İslâm karşıtı olduğu yönünde izlenimlere sebep oluyor ve İngiltere ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilişkiler kötüleştiriyordu. İngiltere'nin Tahrân'daki elçisine göre Azerbaycan Türkleri giderek Türkiye Türklerine daha çok meyilli hale gelmeye başlamışlardı. Bu problemi aşmak yolunda İngiltere'de özellikle askerî çevreler tarafından tasarlanan planlar ile meseleye yaklaşıldı. Öncelikle Azerbaycan Türkleri'ne bir milleti diğerinden ayırt etmek niyetinde olmadıklarını anlatacak olan İngilizler, tek amaçlarının Birleşik Kafkasya bloğunu desteklemek olduğunu ifade edeceklerdi. İngilizler, Azerbaycan Türkleri'nin milli kuvvetlerini organize etme yolundaki bir talebi karşısında da finansal destek ve yetkili kişiler göndermeyi tasarlamıştı. (PRO. FO. 371/3300/19679, Sir C. Marling (Teheran) to Foreign Office, No: 76, January 30th, 1918; PRO. FO. 371/3300/19679, D.M.I to Colonel Pike, repeated Rowlandson for Dunsterville; Foreign Office to Sir C. Marling (Teheran), No.72, February 2nd, 1918.)

57 PRO. CAB. 25/120, S.W.C.1, Secret, “Note on the Military Situation in Armenia” by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

“Hâlihazırda “Ermenistan” sınırında Rus ordusunun bir bölümünü oluşturan 35.000 Ermeni askeri mevcuttur. Ermenilerin yoğunlaştığı taburlar genelde Ermeni komutanlar tarafından idare ediliyor. Ayrıca önemli bir Ermeni lideri olarak şöhret kazanmış olan Antranik komutasında da birkaç bin gönüllü Ermeni mevcut. Dahası Rus ordusu içerisinde dağınık halde bulunan 150.000 Ermeni'nin varlığı biliniyor. Rus ordusunun Avrupa'da dağılması sonucunda muhtemelen bu Ermeniler gönüllü olarak Kafkasya'ya gelerek topraklarını savunmak için Ermeni kuvvetlerine katılacaklardır. Rus ordusunun şu anki dağınık ve bozuk durumu göz önüne alındığında silah, cephane ve para sağlanması durumunda Ermenileri bu yönde teşvik etmek fazla zor olmayacaktır. Bu silah ve cephaneler Rus ordusundan da satın alınabilir. Asıl dikkatli olunması gereken tehlikeli nokta şudur; bu silah ve cephaneleri temin edebilmeleri için Ermenilere yeterli parayı sağlayamazsak, malzemeler Türkiye ve Azerbaycan Türkleri'nin eline geçecektir...”

“Ermeni liderlerine, Ermeni gönüllülerinden bir kısmını Mezopotamya'daki İngiliz güçlerine yardım etmeleri için İran'a göndermeleri önerilmiştir. Ancak onlar öncelikli görevlerinin kendi ülkelerini savunmak olduğunu ileri sürerek buna razı olmamışlardır. Bununla beraber önemli ölçüde Ermeni kuvveti organizasyonu durumunda bu birlikler Ermeni sınırındaki Türkleri meşgul edip Transkafkasya'dan uzak tutarak bizim Mezopotamya'daki durumumuza yardım edeceklerdir...”

“Her durumda, sadece işgal ettikleri bölgelerde savaşacak dahi olsalar Ermenilere silah, para ve cephane tedariki İngiliz politikalarının menfaatindedir. Bu denemenin başarılı olması sonucunda Ermeni güçleri ileride iyi ve faydalı bir müttefik durumuna gelebilir ve Türk hâkimiyetini tüm Arap bölgelerinden silerek Türkleri dize getirmek için kullanılabilirler.”

4- Ermenistan'ın⁵⁸ Geleceği Sorunu ve İngiltere

İngiltere, Doğu cephesinde Ermeni askerî gücünü değerlendirmeye çalışırken Ermeniler de gelecekleri hakkında İngiltere'den net politikalar görmek

58 İngiliz belgelerinde “Ermenistan” coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Bu noktada Doğu Anadolu bölgesi de İngiliz belgelerinde çoklukla “Ermenistan” olarak geçmektedir. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden “Rusya Ermenistanı”, Doğu Anadolu'dan da “Türkiye Ermenistanı” veya “Batı Ermenistan” olarak bahsedilir. “Birleşik” ve “Büyük Ermenistan” ise Rusya Ermenistanı, Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesini içerisine alan bir tanımlamadır. Olayların ve belgelerin aktarım sürecinde geçen bu ifadelere özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. (Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.266.)

istediler. Bolşeviklerin “*ilhaksız-tazminatısız*” barış formülü ile şok geçiren Ermeniler⁵⁹ dayanacakları en önemli dış güç olarak artık İngiltere'yi görüyorlardı.

1916'daki Sykes-Picot Anlaşması'yla bölgeyi Rus nüfuzuna bırakarak bu yöndeki bütün sorunları ve üzerine düşen yükümlülükleri hallettiğini sanan İngiltere,⁶⁰ 1917'de Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Doğu Anadolu'nun politik geleceği sorunuyla tekrar baş başa kaldı. Üstelik bu kritik süreçte İngiltere'nin Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ermeni askerî gücüne ihtiyacı vardı. 1917 yılı, savaş etkilerini artırmak için İngiltere'nin Ermenilerin geleceği hakkında bazı sempatik plan ve düşüncelerini ortaya koymak zorunda kaldığı sürecin başlangıcı oldu.⁶¹ İngiltere bu süreçte Ermenileri tatmin edip İngiliz sorumluluğunu asgari seviyede tutacak politikalar benimsedi. İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour, Ermenistan için ABD sorumluluğu taraftarıydı.

Bununla beraber Doğu Anadolu'nun tekrar Türklerin eline geçmesinden endişe eden Ermeni Millî Savunma Komitesi Rusya, İngiltere ve Fransa'nın koruması altında otonom bir Ermenistan oluşturulması için Tiflis'teki İngiliz Konsolosu Stevens'a baskıda bulunmaya başladı.⁶² Savaş Bakanlığı ile ortak bir çizgide hareket eden İngiliz Dışişleri, Ermeni Millî Savunma Komitesi'ne İngiliz Hükümeti'nin Ermenileri Türk hâkimiyetinden kurtarmak için elinden gelen her şeyi yaptığını ve Ermenilere yardım hazırlığında olduğunu söylemesini istedi.⁶³ Ermenileri savaşmak yönünde motive etmek üzere geleceklere yönelik bir takım sözler verilmeye başlanmıştı.

Ermeniler, İtilaf devletlerinin savaştan sonraki Ermeni statüsünü ortaya koyacak bir bildiri yayınlamalarını istediler. Ermenilerin geleceklere hakkında kesin bir açıklama yapmanın çok zor olduğunu düşünen Petrograd'taki İngiliz Büyükelçisi Buchanan'a göre Avam Kamarası'nda Ermenilerle ilgili bazı sempatik açıklamaların yapılması daha doğru olacaktı. İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve Parlamento Üyesi Aneurin Williams da aynı kanaatteydi.⁶⁴

İngiliz Dışişleri yetkilileri Doğu Anadolu'nun geleceği hakkında kamuoyuna bir açıklama yapmanın uygun olmadığını düşünüyorlardı.⁶⁵ Savaş güçlerini

59 PRO. FO. 371/3016/208687, Foreign Office to Lord Bertie (Paris), No: 2686, November 10th, 1917; Lord Bertie (Paris) to Foreign Office, No: 1265, November 15th, 1917; S. Torossian, “Soviet Policy in the Armenian Question”, *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s.12; “New Chapter of Armenian Massacres; Betrayal by the Bolshevists”, *The Times*, Monday, February 18, 1918, p.5.

60 David Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties*, Volume: II, London, 1938, s.1252-1253.

61 Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.97.

62 PRO. FO. 371/3062/234125, Mr. Stevens (Tiflis) to Foreign Office, December 10, 1917.

63 PRO. FO. 371/3018/237859, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) No:5, December 13th, 1917; PRO. FO. 371/3062/234125, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) , December 13th, 1917

64 PRO. FO. 371/3062/237702, Sir G. Buchanan (Petrograd) to Foreign Office, No: 2022, December 14th, 1917.

65 PRO. FO. 371/3062/237702, Foreign Office Minutes, 17. XII. 1917.

artırmak için Ermenilerle ilgili olumlu açıklamalar yapıldıysa da⁶⁶ İngiltere, Kafkasya'nın ve Doğu Anadolu'nun geleceğine yönelik herhangi bir yükümlülük altına girmek istemedi. Dönem itibariyle İngiltere için önemli olan şey Kafkasya'yı korumak için Ermenilerin var güçleriyle savaşmalarıydı. 1917 yılının son gününde Londra'da toplanan İngiliz Savaş Kabinesi, "Ermenistan"ın geleceğine yönelik herhangi bir sorumluluk almamaya özen göstererek "Ermenistan" için ABD koruması önerdi.⁶⁷

İngiliz askeri misyonundan 1 milyon ruble alan Ermenilerin yaptıkları ilk icraat Doğu Anadolu'daki sivil Müslüman nüfusu katletmeye başlamak oldu.

5- Ermeni Katliamları ve İngiliz Sorumluluğu

1917'nin Aralık ayındaki mütareke ile Türk-Rus savaşı son bulmuş ise de Türklerle Sovyetler arasında Brest Litovsk'da süren barış görüşmeleri sağlıklı bir şekilde devam etmiyordu.⁶⁸ Türk ordusunun Doğu Anadolu'yu ele geçirmesinden endişelenen İngiliz destekli Ermeni birlikleri⁶⁹ Rusların ayrılmasından sonra bölgedeki pozisyonlarını korudular.

İngiliz askeri misyonundan 1 milyon ruble alan Ermenilerin yaptıkları ilk icraat Doğu Anadolu'daki sivil Müslüman nüfusu katletmeye başlamak oldu.⁷⁰ Ermenilerin bölgede çoğunluğu oluşturmadıklarını ve bir Ermeni bölgesinden bahsediliyorsa bunun Rusya Ermenistanı'nda olması gerektiğini düşünen

66 PRO. FO, 371/6561/E 14000, *The Case for Armenia*, The British Armenia Committee, London, 1921, s.6-8; Richard G. Hovannisian, "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Edited by Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s.263; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.112-116,120-121. Savaş esnasında Ermenilerin geleceğine yönelik İngiliz vaatleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-1918", *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529; Aneurin Williams, "Armenia, British Pledges, and the Near East", *The Contemporary Review*, Volume: CXXI, (January-June, 1922), s.418-425; Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 1, (January, 1968), s.145-168.

67 PRO. CAB. 23/13, *War Cabinet 308a Secret*, "Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S.W., on Monday, December 31, 1917 at 4 P.M., s. 2-4.

68 Barış görüşmeleri esnasında Türklerle Sovyetler arasındaki ilk problem Ermeni sorunu konusunda yaşandı. Sovyetler, işgal altında bulunan topraklarda halkların kaderlerini kendilerinin belirlemesi ilkesi ile bir plebisit yapılmasını isterken bu teklif, kendi içişlerine karşılma noktasında dirençli olan Türkler tarafından reddedildi. Bu sırada 31 Aralık'ta Sovyetlerin Milliyetler Sorunu Komiseri Stalin, "Türkiye Ermenistanı" ile (Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerle) ilgili bildirisini yayınladı. Bu bildiri, Ermenilere sorunlarının çözümünü Sovyetler temelinde oluşan yeni Rusya içinde aramaları yönünde bir çağrı yapıyordu. Bildiriye, 11 Ocak 1918 tarihinde yayınlanan "Ermeni Kararnamesi" izledi. Kararname, Türkiye sınırları içinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki Rus ordularının geri çekilmesini; sivil halkın korunması için bir Ermeni milis gücünün oluşturulmasını; göç etmiş ya da sürgüne gönderilmiş Ermenilerin yurtlarına dönmekte özgür olduklarını; başında Stepan Şaumyan'ın bulunacağı bir "Daimi Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti" kurulmasını öngörüyordu." (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.296.)

69 PRO. FO. 371/3993/48749, "Weekly Memorandum on Turkey" March 11th 1918; PRO. FO. 371/3300/19679, *Sir C. Marling (Teheran) to Foreign Office, No: 76, January 30th, 1918.*

70 Bu arada İngiltere tarafından geçici Transkafkasya Hükümetine 4 milyon ruble yardım yapıldı. Rus gönüllülerine ise 200.000 ruble verildi. (FO. 371/3657/37175/W/38, from the Director of Military Intelligence to Foreign Office, March 7, 1919 transmitting a memorandum in which Major A. R Mc Donell reports on his activities between September 1917-October 1918'den naklen Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.55.)

Türkler, işgal altındaki topraklarını ele geçirmeye karar verdiler. Türklerin bu kararları Almanlar tarafından da destek gördü.⁷¹ Türk ileri harekâtı üzerine bölgeden çekilmeye başlayan Ermenilerin katliama hız vermeleri bölge insanın savaş dönemi trajedisini zirveye çıkardı.⁷²

Türk askerî harekâtı 12 Şubat 1918'de başladı.⁷³ Şubat ve Mart aylarında Erzincan ve Erzurum ele geçirildi.⁷⁴ Mart ayı sonlarında savaş öncesi (1914) Türk-Rus sınırına ulaşıldı.⁷⁵ Diplomatik alanda ise 3 Mart 1918'de Brest Litovsk'da imzalanan Türk-Rus Anlaşması ile Ruslar Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye geri vermeyi kabul ettiler. Barış, İngiliz basınında büyük bir yankı yaptı.⁷⁶

Türkleri durdurmaya çalışan Ermeniler başarısız olmuşlar ve bölgeyi boşaltmadan önce katliam ve yağma hareketlerini hızlandırmışlardı. Doğu Anadolu Müslümanları sistematik bir etnik temizliğe maruz kaldılar.⁷⁷ Rus Genel Komutanı'na yapılan protestolara rağmen bölgedeki Ermeni katliamları durdurulamamıştı.⁷⁸

İngiltere'ye göre 1915 olaylarının üstünü örtmeye çalışan Türkler propaganda yapıyorlardı. Bununla beraber kısa sürede Ermeniler tarafından yapılan katliamlar İngiliz birimlerince de doğrulandı.⁷⁹ İngiliz Hükümeti tarafından Ermenilere destek verilmişti ve Dünya'daki Müslüman kamuoyu İngiltere'nin aleyhine dönebilirdi.⁸⁰ İngiltere, Rusların çekilmesinden sonra Kafkas cephesini Türklere karşı savunmak için özellikle Ermeni askeri gücüne güvenerek Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Ermeni birliklerine para yağdırmıştı. İngiliz Askerî İstihbarat Fonlarından Ermenilere pay ayrılmış⁸¹ ayrıca Ermeniler için Tahran'daki İngiliz Elçisi Marling'e kredi açma yetkisi

71 PRO. FO. 371/3393/32551, "Conditions on Turkey" Sir H. Rumbold (Berne) to Foreign Office, February 13th, 1918; PRO. FO. 371/3393/45897, "Conditions on Turkey" Sir H. Rumbold (Berne) to Foreign Office, March 12th, 1918.

72 Betül ASLAN, *Erzurum'da Ermeni Olayları, (1918-1920), (Hatıralar, Belgeler, Kazılar)*, Erzurum, 2004, s.93-102.

73 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 460.

74 Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990, s.84, 146.

75 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 301.

76 "Russia Signs Peace: New Demands in Caucasus", *The Times*, Monday, March 4, 1918, p. 8; "What the Bolsheviks Have Signed", *The Times*, Friday, March 8, 1918, p. 5; "Caucasus and Brest Treaty", *The Times*, Thursday, March 14, 1918, p.5; Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.462.

77 Tolga Başak, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı:45, (Aralık, 2010), s.29-65.

78 PRO. FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office*, 18.2.1918.

79 Başak, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)", *AÜEFSD*, s.35-42.

80 PRO. FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office*, 18.2.1918.

81 PRO. CAB. 23/4, *War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917, at 5:30 P.M.*, s. 101.

verilmişti.⁸² İngiltere tarafından Ermenilerin desteklenmesi projesine ayrılan para yaklaşık olarak 20 milyon sterlin civarındaydı.⁸³

1917 yılının Aralık ayında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın onayı ile “özel bir görevle” Tiflis’e gönderilen *Binbaşı Ranald MacDonell*, bölgede direnişi gerçekleştirecek en ciddi adayın Erzurum ve çevresinde bulunan Ermeniler olduğunu söylemiş, sonuçta bu kanaldan da gizli bir şekilde Ermenilere 1 milyon ruble iletilmişti.⁸⁴ MacDonell, “benim küçük trenim” adını verdiği katarlarla Bakü-Tiflis yolunda Ermenilere dağıtılacak altın ve rubleleri taşımakla uğraştı.⁸⁵ Ona bu gizli görevinde İngiliz İstihbarat Subayı *Yüzbaşı Edward Noel* yardımcı oldu. 1917 sonları ve 1918 başlarında İngiltere tarafından Tahran’dan Bakü’ye, oradan da Ermenilere verilmek üzere Tiflis’e önemli miktarda altın ve ruble taşındı.⁸⁶

Dönem itibariyle Ermenilere yapılan yardımlar hakkında İngiliz Genelkurmay Başkanlığı tarafından verilen memorandum şu şekilde kaleme alınmıştı:⁸⁷

“1917 yılının Aralık ayı başlarından itibaren Kafkaslar’da Ermenistanı savunmak için Rus ordusuna güvenilemeyeceği açık bir hale geldi. 18 Aralık 1917’de Kafkas cephesinde bir ateşkes yapıldı ve kararlar barış görüşmelerine bırakıldı.

“Bu arada 15 Aralık’ta, bir önceki gün toplanan Savaş Kabinesi kararı uyarınca Kafkasya askerî temsilcimize Rus ordusundan gerekli silah ve cephaneleri satın almaları konusunda Ermeni ve Gürcülerin yetkilendirilmeleri talimatı verildi. Ermeniler bu konuda ekonomik sıkıntılarını gidereceğimiz yönünde temin edildiler.

“Neticede;

- Aralık 1917’nin sonunda Türkiye Ermenileri Komitesi’ne 1 milyon ruble öndendi.

- Ermeni ve Gürcü birliklerinin silah, cephane ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamak için 3 milyon ruble harlandı.

82 Artin H. Arslanian, “The British Decision to Intervene in Transcaucasia During World War I”, *The Armenian Review*, Vol. XXVII, No: 2-106, (Summer, 1974), s.151.

83 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.293.

84 Hopkirk, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.329.

85 Tren içerisinde altınlar gizli yerlere saklanırdı. MacDonell yaptıklarının Azerbaycan Türkleri tarafından bilinmesini istemiyordu. Altınlar geleneksel düşmanları olan Ermenilere gittiği için tren Azerbaycan Türkleri tarafından pusuya düşürülerek soyulabilirdi. (Hopkirk, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.330-331.)

86 Ranald MacDonell, hatıralarında Bakü ile Tiflis arasındaki bu maceralarına da yer vermiştir. (Ranald MacDonell, “...And Nothing Long”, London, 1938, s.150 vd.)

87 PRO. FO. 371/3284/75611, “Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians”, Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918.

- Ayrıca Ocak 1918'in ortalarında Tahran'dan Tiflis'e 2.808.000 ruble gönderildi.

“Ancak yine de yapılan yardımlar hakkında tam bir rakam veremiyoruz. Ekonomik yardımın yanında General Dunsterville ile Kafkasya'da milli kuvvetlerin organizasyonu için 450 İngiliz yetkilisi gönderilmek üzere gerekli planlar yapıldı.

“Tiflis'te Albay Pike'in çalışmaları bölgedeki çeşitli milliyetler arasındaki çatışmalar sebebiyle aksadı. Başlangıcından beri bölgedeki tek başarının Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türkleri'nin Türkiye Türkleri'ne karşı ortak bir birlikteliği ile sağlanacağına inanılıyordu. Bu amaç uğrunda hem Transkafkasya'da hem de dışarıda bulunan milli konseyler ve liderler vasıtasıyla çaba sarf edildiyse de sonuç iç açıcı olmadı. Bakü Azerleri, Türk yanlısı bir tutumdalar, Gürcülerin bir kısmı da öyle. Sadece Ermenilere güvenebiliriz. Fakat sonunda Antranik bile kendisinin hainler tarafından kuşatıldığını deklere etti. 11 Mart'ta Erzurum, 13 Nisan'da da Batum Türklerin eline geçti. Trabzon'daki barış görüşmeleri Gürcü delegelerin arzularına rağmen Transkafkasya Hükümeti tarafından kesildi. Kaçınılmaz son yakında. Bununla beraber Ermenistan'ın Türkler tarafından ele geçirilmesi sadece savaşın trajedilerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Ermenileri Bolşevik İhtilâli ve Rus ordusunun dağılmasının etkilerinden kurtarmak için elden gelen her şey yapılmıştır.

Genel Kurmay, Savaş Bakanlığı, 28 Nisan 1918.”

Raporun son cümlelerinin aksine Ermenilere sağlanan destek bölgeyi Türklerle karşı savunmak ve Kafkasya'yı korumak için verilmişti.⁸⁸ İngilizlerin bu desteğiyle hareket kabiliyetlerini artıran ve Rus askerlerinden de önemli

88 Antranik Çelebyan, “Antranik Paşa” adlı çalışmasında Antranik'in Doğu Anadolu'yu savunma planıyla İngiltere'nin bu plana yönelik tavrını ortaya koyacak bazı bilgiler vermektedir: “29 Mayıs 1917 tarihinde Antranik, Tiflis'teki Amerikan Elçisi Mr. Smith ile bir görüşmede bulunur. Mr Smith, “Rus büyük devrimi geldi. Ermeni üç eyaletleri (üç Ermeni eyaletini) (Erzurum, Van, Bitlis) korumak Müttefik ordularının Türklerle karşı zaferini kolaylaştıracak, neler düşünmektesiniz ve ne gibi planlarınız bulunmaktadır.” der. Antranik ise; “İngilizler Kıbrıs'tan İskenderun'a kara çıkartmasında bulunmalı bu noktadan saldırıya geçmeli, Müttefikler de kendi otuz bin kişilik Batı Ermenileri (Türkiye) ordusunu oluşturmalı onlar da Doğu cephesinden Türkiye'ye yönelmeli” cevabında bulunur... Antranik'in açıklamalarını dinledikten sonra elçi (Mr. Smith) komutandan ilgili ayrıntılar ile yolları vurgulayan bir harita çizmesini ve (bunun) en kısa zamanda kendisine teslim edilmesi ricasında bulunur. Antranik, bir iki Batı-Ermenisi subayla birlikte üç gün üç gece çalışır ve planı Mr. Smith'e teslim eder. Mr. Smith aynı gün Moskova'ya hareket ederek planı İngiliz, Fransız ve Rus askerleri atşelere (atşelerine) sunar. Bu planın kopyaları derhal Londra ve Paris'e yolların. O günlerde İngilizler General Shore'u (Shore) Tiflis'e yollamışlardı. General Shore, Komutan Antranik ile görüşerek; “İngiliz, Fransız ve Rus Hükümetleri sizin planınızı büyük bir memnuniyetle kabul etti. Rusya Devleti 30.000 kişilik Ermeni ordusunun askeri mühimmat ve giyeceğini garantileyecek, İngiltere para verecek, Amerikan elçisi ise her askerin ailesine aylık yirmi rubli (on dolar) ödeyecek. Bu devletler tarafından siz ordunun genel komutanlığını üstlenmiş durumdasınız.” açıklamasında bulunur. (Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003.)

ölçüde silah, cephane ve mühimmat temin eden Ermeniler⁸⁹ Doğu Anadolu ve Kafkasya'da etnik bir temizlik hareketine imza attılar. İngilizler böyle bir insan kıyımı tasarlamadılarsa da bu konuda altın ve sterlinlerinin etkisini göz ardı etmek mümkün değildi.⁹⁰

6- Türk Ordusunun Kafkasya Harekâtı ve İngiliz Politikası

Transkafkasya Hükümeti Brest Litovsk Anlaşması'nı kabul etmedi.⁹¹ Bu anlaşmayla Kars, Ardahan ve Batum'un kendilerine verildiğini belirten Türk tarafı ile Transkafkasya Hükümeti arasında Mart ve Nisan aylarında Trabzon'da yürütülen görüşmelerden bir sonuç çıkmadı.⁹² Bu arada barış görüşmeleriyle olan ilişkisini yalanlayan Ermeni Savunma Komitesi, Türklere karşı koymak üzere İngiliz Hükümeti'nden yardım istemeye devam ediyordu. Türkiye Ermenilerinin tekrar Türk hâkimiyetine girmesini engellemek için İngiliz Hükümeti'nin dikkati çekildi. Tiflis'teki İngiliz Konsolosu mümkün olan her şeyin yapılacağını söyledi.⁹³

Türkler 1918 Martının sonuna kadar Erzurum, Erzincan ve Trabzon'u yeniden ele geçirerek savaş öncesi sınırlara ulaştılar. İtilaf devletleri için savaşmak ve Türklere direnmek azminde olan Transkafkasya Hükümeti ve özellikle de Ermeniler İngilizlerden yardım istemeye devam ediyorlardı.⁹⁴ Tiflis'ten alınan haberler İngiltere açısından iç açıcı değildi. Kafkasya'nın politik durumu çok kritikti. Batum ve Kars'ta kuvvetlerin artırılması için bütün önlemler alınmalı ve Ermenilere daha fazla yardım edilmeliydi. Batum, Bakü, Kars ve Tiflis tehlike altındaydı. İngiltere tarafından Tiflis'teki İngiliz misyonuna derhal **2 milyon ruble** gönderilmesi isteniyordu.⁹⁵

89 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.221-222.

90 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, 8 Aralık 1918'de Osmanlı Hariciye Nezaretinden (Dışişleri Bakanlığı) İngiliz Akdeniz Orduları Komutanı Visamiral Calthorpe'a gönderilen hacimli bir raporda Brest Litovsk Anlaşması'ndan sonra Rus ordusu çekilirken Atranik gibi Ermenilerin savunmasız Müslümanlara yaptığı katliamlar detayları ile açıklandı. (PRO. FO. 371/3657/3404, *British High Commission, Constantinople to A. J. Balfour, No: 76/1212, 22nd December, 1918*) Ermeniler tarafından Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yapılan katliamlar hakkında bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1914-1919), I, Documents on Massacre Perpetrated by Armenians*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I, (1906-1918), Armenian Violence and Massacre in the Caucasus and Anatolia Based on Archives*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.

91 PRO. FO. 371/3400/3758, "Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 20th, 1918", D.I.I.B to Foreign Office, March 21th, 1918.

92 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.130-134; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951, s.93-94. Trabzon'daki barış görüşmeleri toprak sorunları sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Transkafkasya delegeleri savaş öncesi sınır isteklerini muhafaza ederken, Türk delegasyonu Brest Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan Kars, Ardahan ve Batum üzerinde ısrar ettiler. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s. 90.) Trabzon Konferansı ve bu süreçte meydana gelen gelişmeler için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları*, s.140-355.

93 PRO. FO. 371/3404/55708, *British Consul (Tiflis via Teheran), March 25th, 1918*.

94 PRO. FO. 371/3404/57063, Mr. Lockhart (Moscow) to Foreign Office, March 29th 1918.

95 PRO. FO.371/3301/75682, "Summary of Information contained in Recent Telegrams from American Consul at Tiflis, April 9th, 1918."

Trabzon'daki barış görüşmelerinden bir sonuç alınmaması üzerine harekete geçen Türk ordusu 1918'in Nisan ayında Kars, Batum ve Beyazıt'a girdi. Ermeniler hâlâ İngilizlerden yardım istiyorlardı.⁹⁶ Bu arada Bakü, Mart ve Nisan ayları içerisinde Ermeniler tarafından Türklere karşı yapılan katliamlara tanıklık etti. Ortada 9000 ceset kaldığı belirtiliyordu.⁹⁷

1918'in Nisan ayında Kafkasya'daki İngiliz siyasi ve askeri misyonları diğer İtilaf misyonları ile beraber bölgeden ayrılmak zorundaki kaldılar. Milli askeri teşekküllerden bir umut beklemenin faydasızlığı rapor edildi.⁹⁸

22 Nisan 1918'de Federatif Transkafkasya Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân ederken⁹⁹ bu bağımsız oluşum Türkiye tarafından kabul edildi.¹⁰⁰ Federatif Transkafkasya Cumhuriyeti ile Türk Hükümeti arasında Mayıs ayında ikinci görüşme platformu Batum oldu. Ancak Türk kuvvetlerinin Kafkasya'da 1878 sınırını da aşarak 1828 sınırına ulaşma yolundaki istekleri ve Gürcülerin Almanya'ya yaklaşarak Gürcistan üzerinde bir Alman koruması kurmayı kararlaştırması üzerine Transkafkasya Hükümeti dağıldı. Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilân ederken Ermeniler de 30 Mayıs 1918'de Ermeni Cumhuriyetini deklere ettiler.¹⁰¹

Batum Anlaşması'ndan sonra da bazı Ermeni çeteleri Ermeni Cumhuriyeti sınırları dışında Türklere savaşmaya devam ettiler. Örneğin İngiliz Savaş Bakanlığı'nun son derece önem verdiği ve Erzurum'dan Karabağ'a çekilinceye kadar Türklere savaşmış olan ANTRANİK, hâlâ Zengezur'da silahlarını indirmemişti.

Türkiye ile olan ilişkilerini düzeltmek durumunda olan üç yeni cumhuriyetle (Gürcistan-Ermenistan-Azerbaycan) Türk Hükümeti arasında 4 Haziran'da, Batum'da üç ayrı anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalarla Gürcistan ve Ermenistan'ın bir bölümü ve Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'nin eline geçti.¹⁰² Artık her şey Türklerin Bakü'ye yönelik harekâtı için hazırды.¹⁰³

96 PRO. FO. 371/3404/77303, R. Graham (Teheran) to Foreign Office, May 7th, 1918.

97 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 301-302. 1909 Rus istatistiklerine göre Bakü'de 63.000 Ermeni'ye karşılık olarak 593.000 "Azeri" bulunmaktaydı. (PRO. FO. 371/3301/210638, "Population of Trans-Caucasia", War Office to Foreign Office, 22 December 1918.) Bakü'deki "Mart Olayları" hakkında bkz. Erol Kürkcüoğlu, *1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s.106-109; Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*, İstanbul, 1990, s.212-230.

98 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.70, 85.

99 PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s. 7.

100 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.303; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.108.

101 PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s. 8; "Armenian Independence", *The Times*, Saturday, June 29, 1918, p. 6; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.201; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s. 105; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.305; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.123; Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.85.

102 PRO. FO. 371/3411158228, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918. Batum Anlaşmaları için bkz. Şahin, *Türkiye ve Mavera-ı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları*, s.513-522.

103 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.307.

Batum Anlaşması'ndan sonra da bazı Ermeni çeteleri Ermeni Cumhuriyeti sınırları dışında Türklerle savaşmaya devam ettiler. Örneğin İngiliz Savaş Bakanlığı'nın son derece önem verdiği ve Erzurum'dan Karabağ'a çekilinceye kadar Türklerle savaşmış olan ANTRANİK, hâlâ Zengezur'da silahlarını indirmemişti.¹⁰⁴

Ermeni birlikleri Kafkas cephesinde 1918 yılının Şubat ve Haziran ayları arasında İngiliz ordusu için çok önemli bir vazife gördüler. Türk ordusunun Kafkasya'ya yönelik hareketi yavaşlatılmıştı.

Kafkaslarda küçük bir Ermeni devletinin kurulmasıyla sonuçlanan Haziran 1918 tarihli Türk-Ermeni Anlaşması ile ilgili ilk yorumlar İngiliz Hükümeti'nin Doğu İşlerinde çalışan Ermeni sözcüsü James Malcolm tarafından yapıldı.¹⁰⁵ Silahlandırılmalarına rağmen Türk-Alman seline karşı koyamayan Ermeniler, Türklerle yapabilecekleri en iyi anlaşmayı yapmışlardı. Türk-Ermeni barışı kalıcı değildi ve şu anda Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti, Türk ve Almanların koruması altındaydı.¹⁰⁶

Kafkas cephesinde Bakü'yü kimin işgal edeceği noktasında Türk-Alman gerginliği yaşanırken Kafkasya'da Ermeni çetelerinin yaptıkları katliamlar İngiliz Hükümeti'ni de rahatsız edecek bir boyuta ulaştı. İngiliz Hükümeti, yapılan katliamların İtilaf hükümetlerinin Ermenilere karşı duydukları sempatiyi azaltarak İngiltere'nin durumunu zora sokacağını düşünüyordu. Ermenilerin, "Ermenistan" ve Bakü'de yaptığı katliamlarla ilgili raporların ardı arkası kesilmemesi üzerine İngiliz Hükümeti bu konuda Bogos Nubar Paşa'ya müracaat ederek Bakü'deki Ermenilerin katliamlara son vermeleri yolunda uyarılmalarını istedi.¹⁰⁷

Ermeniler, İngilizlerin itibar ve pozisyonuna zarar verecek tutumlar sergiliyorlardı. İngiliz özel koruması altında oldukları yönündeki ifade ve davranışları Azerbaycan Türkleri'ni rahatsız etmeye başlamıştı. Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin birçok Türkü katletmesi sebebiyle İngiltere'nin bölgede açıkça bir anti-İslâm politikası uyguladığını düşünür hale geldiler.¹⁰⁸

Ermenilerin İngiliz yardımına yönelik beklentileri dinmek bilmiyordu. Ağustos ayının ortalarında Bakü Ermeni Milli Konseyi Başkanı Dr. Araratian'dan İngilizlere iletilmek üzere Bogos Nubar'a yazılan bir mektup bölgedeki Ermeni tutumları hakkında önemli ipuçları vermekteydi. Mektupta,

104 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.194; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.106.

105 PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s. 7

106 PRO. FO. 371/3404/140263, James Malcolm to Sir Walter Langley (Foreign Office),

107 PRO. FO. 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), No: 1540, July 27th, 1918.

108 PRO. FO. 371/3301/131359, C-in-C. India to War Office, No: 56896, July 20th 1918.

Erivan'da *Nazarbekov* kumandasında 25.000 Ermeni'nin olduğu, ayrıca Antranik'in de Nahcivan'da bulunduğu ifade ediliyor, ancak silah ve cephane yönünden sıkıntısı olan bu Ermenilerin direnebilmeleri için İngilizlerin bunlara yardım etmeleri gerektiği belirtiliyordu. Düşmanın Bakü kapılarına dayandığı belirtilen aynı mektuba göre; Ermeniler Türklere karşı zor şartlar altında direniyorlar ve bu petrol bölgesini dost İngiltere'ye bir üs sağlamak için korumaya çalışıyorlardı. Türklere karşı koymak için Bolşeviklerle işbirliğine mecbur kalmışlardı. Mektupta İtilaf devletlerinin Kafkasya'daki en değerli destekçilerinin Ermeniler olduğu belirtildi.¹⁰⁹ Yardım için gözler İngiltere'ye çevrilmişti. Ancak Türklere karşı savaşma noktasında *Antranik* dışındaki Ermenilere güvenmeyen İngiliz askerî yetkilileri için Türkler tarafından ele geçirilen bölgelerde onlara çete faaliyetleri ile karşılık vermek artık anlamsızdı.¹¹⁰

İngilizlerin Ermeni askeri gücüne başvurarak düşmanı Kafkasya'ya ulaşmadan durdurma politikası başarısız oldu. Ermenilere sağlanan destek Türk kanının akıtılmasından başka bir işe yaramadı. Türklere karşı bir bariyer olacağı sanılan "Kafkas Cephesi" Batum Anlaşmaları ile çökmüştü.

İngiltere, bu kez de Kuzeybatı İran ve Hazar Denizi'ne ulaşmadan önce düşmanı karşılama yollarını aramaya başvurdu. Bu görevi başarmak için Dunsterforce ve Malleson Misyonu Kuzey-Batı İran'a yerleştirildi. İngilizler, Hazar Denizi'nin kontrolüne oldukça önem veriyorlardı. Pan-Turanizm tehdidi artık daha yakından hissedilmeye başlanmıştı.¹¹¹

Bakü'süz Hazar'ın kontrolünü imkânsız gören İngiltere burayı koruma noktasında oldukça heyecanlanmaya başladı. Geniş petrol yataklarını¹¹² ele geçirecek düşmanın savaş kabiliyeti artabilirdi. İngiltere, Bakü'yü korumak için bütün riskleri göz önüne almak durumundaydı.¹¹³ Bölgede gelişen olaylar bu sefer de Bakü'yü savunma noktasında İngiliz-Ermeni askeri işbirliği sürecini tekrar hızlandırırdu.

109 PRO. FO. 371/3301/3404/145722, G.O.C.-in-C. Mesopotamia to D.M.I. London, No. X. 1326, August 18th, 1918.

110 PRO. FO. 371/3411158228, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918.

111 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s. 86, 143-146, 365.

112 General Dunsterville, 1920 yılında yayınladığı kitabında "Bakü'nün denizden görünüşü çok etkileyicidir" diye yazar. Kentin tam ortasında altın küresi ve haçıyla Rus Ortodoks Katedrali'nin gösterişli kubbesi yer alır. Hazar Denizi kıyısında bir zamanlar burada servetler kazanmış olan ailelere ait dizi dizi binalar uzanır. Bakü, geçen yüzyılın sonunda dünyanın en zengin kentlerinden biriydi. Çarığın bu ıssız köşesinde büyük petrol yataklarının bulunması her milletten girişimci ve serüvenciyi cezbetmişti. Uzmanlar, Bakü'de dünyanın tümünü aydınlatacak ve ısıtacak kadar petrol olduğunu hesaplamıştı. Toprak petrole öylesine doymuştu ki; Bakü açıklarında Hazar Denizi'ne bir yanar kibrit atmak denizin tutuşup dakikalarca yanması için yeterli idi. (L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, London, 1920, s.226-227; Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.411.)

113 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s.140-141.

Türk-Alman anlaşmazlığı Türklerin Bakü harekâtını iki ay geciktirdi. Ancak içinde Azerbaycan Türkleri'nin de bulunduğu Türk ordusu (İslam Ordusu) hareketten vazgeçmeyerek yoluna devam etti.

Bakü'de 10.000 civarında Ermeni kuvveti ve binlerce Rus gücü bulunuyordu. Ayrıca yeterince teçhizat ve cephane vardı. Gerekli olan şey bir kumanda birliğiydi. 1918 Mayıs'ından Temmuz'una kadar Londra'daki İngiliz yetkilileri Bakü'ye İngiliz birliği gönderme noktasında olumsuz tavır sergilemelerine rağmen Bakü savunmasında görev alacak General Dunsterville, şehirde kumanda birliğinin sağlanması halinde düşmana karşı koyulabileceğini düşünüyordu.¹¹⁴

Bakü'de durum çok karışıktı ve şehir bir Ermeni-Bolşevik koalisyonu (Bakü Sovyeti) tarafından idare ediliyordu.¹¹⁵ Müslüman Konsülün şehir işleri üzerinde hiçbir etkisi kalmamıştı.¹¹⁶ Ermeni Komünist *Stepan Şaumyan*¹¹⁷ ve onun Bolşevik arkadaşlarını bir yönetim kurmak için destekleyen Ermeniler, kendilerini *İslâm Ordusu*'ndan korumak için gereken güçlerin Rusya'da bulunan Bolşevikler tarafından gönderilebileceğini umut ediyorlardı. Bununla beraber Moskova'daki Bolşevik rejiminin Bakü savunmasına yönelik gereken desteği sağlayamaması Ermeni beklentilerini boşa çıkardı. Sonuçta yönlerini 1918 Haziranının sonlarına doğru Enzeli'ye ulaştıran General Dunsterville'ye çeviren Ermeniler, İngiliz generalinden yardım istemesi için Stepan Şaumyan üzerinde baskı kurmaya başladılar. İngiliz yardımını arzuladıkları yönünde Dunsterville'yi bilgilendirmek üzere de gizli temsilciler vasıtasıyla İngiliz generali ile özel bir iletişim kurdular. Dunsterville, hemen hemen her gün İngiliz yardımını isteyen Ermenilerden mesaj almaya başladı.¹¹⁸

Bununla beraber Bakü'deki Bolşevikler İngilizlerden kuşulanıyorlar ve İngiliz üniformalarına itiraz ederek petrol karşılığında silah ve para takası öneriyorlardı. Aynı zamanda merkezî Rusya'daki Bolşevikler de Alman ve Türk Hükümetleri ile barış yapmış oldukları için Stepan Şaumyan İngiltere ile işbirliğine girecek pozisyonda değildi.¹¹⁹

114 Artin H. Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 2, (September 1980), s.205-206.

115 Bakü'de en güçlü silahlı birlikler Ermenilere aitti. Ermeni Konseyi, Bakü Sovyetine verdiği genel desteğe rağmen Ermeni birlikleri üzerindeki kontrolünden vazgeçmeyi reddederek onları Kızıl birliklerden ayırmıştı. Şehirde 1918'in başlarında üç ayrı askeri organizasyon bulunmaktaydı: Kızıl Birlikler, Azeri ve Ermeni birlikleri. Bakü Sovyeti içerisinde Bolşevikler azınlıkta olmalarına rağmen, Ermenilerin desteğini de arkalarına alarak nüfuzlu bir duruma geçmişlerdi. Buna rağmen şehirdeki en önemli askeri güç Ermenilerin elinde bulunuyordu. Azerileri, Türklerin bir müttefiki olarak gören Ermenilerin Kızıl birliklere verdiği destek sonucu 1918 Mart'ında binlerce Azeri katledilmişti. Zaten bu olaylardan sonra Bakü'de Bolşevik otoritesi kurulmuştu. (Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.201, 203.) Bakü gelişmelerinin bir değerlendirmesi için bkz. Suny, *Bakü Komünü*, s. 173-212.

116 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.98-99.

117 Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.289.

118 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.98.

119 Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.203.

Ermeniler, Bakü'de Sosyalist devrimcilerle beraber Bolşevikleri devirme yolluna başvurdular. Girişim başarılı olunca 25 Temmuz'da Bakü'de Merkezî Hazar Diktatörlüğü kuruldu.¹²⁰ Ermeni milliyetçileri, Rus Sosyal Devrimcileri ve Menşeviklerden oluşan bir koalisyon Bakü Sovyeti'nin yerini almıştı. Yeni hükümetin ilk işi İngiliz yardımını istemek oldu. Dunsterville tarafından bu isteğin kabul edilmesi üzerine ilk İngiliz birliği 4 Ağustos'ta Bakü'ye ulaştı.¹²¹

Dunsterforce'un Bakü savunmasında yer almasının asıl sebebi Türklerin Orta Asya'ya ilerlemesinde önemli bir kapı olacak Hazar'ın kontrolünü ele geçirmektir. Orta Asya'da düşmanı durduracak yeteri kuvvet olmadığından Bakü, Hazar'ı kontrol etmede İngiliz politikalarının önemli bir anahtar kenti oldu. İngiliz Genel Kurmayına göre şehrin savunulmasının amacı Pan Turanist eğilimleri önlemek ve dolaylı olarak Mezopotamya'daki İngiliz güçlerine yardım etmektir.¹²²

Ancak İngiltere'nin Bakü'ye konuşlandıracağı kuvvet oldukça yetersizdi. Dunsterville'nin yapacağı şey Bakü birliklerini organize etmektir.¹²³ İngiliz yardımına karşı olan Bolşevikler¹²⁴ 12 Ağustos'ta Bakü'den ayrıldılar. Ruslarla Ermeniler arasındaki ırkî kin Dunsterville'yi bekleyen diğer bir zorluktu. Bütün bunlara şehirdeki yiyecek ve ulaşım sorunu eklenecekti.¹²⁵ Dunsterville, 17 Ağustos'ta Bakü'ye vardı.¹²⁶ Komutasındaki birlik bir kaynağa göre 900 diğerine göre ise 1400 kişilikti.¹²⁷

Dunsterville'nin Bakü'ye varmasından yaklaşık on gün sonra Türk atağı başladı. Erivan Ermenilerinin Türk hatları gerisinde yapabileceği bir harekât ümidini de muhafaza eden Dunsterville'ye göre şehrin düşüşü an meselesi idi.¹²⁸ Bağdat'tan destek sağlanması için yardım istediyse de bir sonuç elde edemedi. Ermeniler başta olmak üzere Bakü güçleri güvensiz bir tutum

120 Şehir işleri üzerinde hiçbir etkisi kalmayan Müslüman Konsülü dışında bütün partilerin katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen bir toplantıda Ermeniler, Enzeli'deki Dunsterville ve Bakü'deki İngiliz Konsolosu Binbaşı MacDonell tarafından desteklenmek suretiyle, Bakü'nün savunulması için İngiliz yardımının istenmesi önerisini ortaya attılar. 16 Temmuz'da yapılan toplantıda İngiliz yardım teklifi çoğunluğunu Ermeniler ve Sosyalist devrimcilerin oluşturduğu gurup tarafından kabul edilirken karşı oy kullanan Bolşevikler 25 Temmuz'da düşürülerek Bakü'de "Merkezî Hazar Diktatoryası" adı altında yeni bir hükümet kuruldu. Bu durum Bakü'de Ermeni-Bolşevik koalisyonunun sonu idi. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.98-99.)

121 PRO. FO. 371/7729/E 8378/58, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", Foreign Office Memorandum by Mr. Childs and Mr. McDonnell, May 31, 1922, s.9; PRO. FO. 371/3411158228, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918; Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.207; C. H. Elis, *The Transcaspien Episode, 1918-1919*, London, 1963, s.37.

122 Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.102-103.

123 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.105.

124 PRO. FO. 371/3411158228, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918.

125 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.110; Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s.225.

126 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.110.

127 Elis, *The Transcaspien Episode, 1918-1919*, s.39; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.139.

128 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s.235-236.

sergiliyorlardı. Çoğu kez emirlere itaat etmeyen Ermeniler, ateş altındaki cepheyi terk ediyorlardı. Ermeniler bu halleriyle İngilizlere Türklere daha fazla zarar verdiler. 9000 kişi olmalarına rağmen gerçekten savaşanlarının sayısı 3000'i geçmiyordu. Sayıları yaklaşık 1000 civarında olan Rus birlikleri Ermenileri “değersiz ödleler” olarak tanımlıyorlardı. Ruslar, savaş esnasında düşmandan daha fazla olarak sık sık geri çekilen Ermeniler üzerine ateş açmışlardı.¹²⁹ Savaş esnasında bazı Ermeniler de kaçarak evlerine dönmüşlerdi.¹³⁰

Dunsterville, 15 Eylül gecesi şehri terk ederek Enzeli'ye çekildi. 16 Eylül'de Türklere Bakü'yü ele geçirdiler.¹³¹ İngiliz birliklerinin Bakü savunmasına kalkışmaları başarısızlıkla sonuçlandı. Şehir kaybedildi, petrol rezervleri imha edilmeden Türklere bırakıldı.¹³² Geride çok sayıda ölü, yaralı ve kayıp vardı.¹³³

Bakü'nün düşüşü büyük bir etki yaptı. İngiliz Savaş Bakanlığı başarısızlığın tüm sorumluluğunu Ermenilere yükledi ve bu suçlamalar İngiliz basınında oldukça geniş bir yer buldu.¹³⁴ Bir anda gerilen İngiliz-Ermeni ilişkileri bu çizgisinden İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Ermeni önderlerinin çabaları ile kurtarılmaya çalışılacaktı.

İngiliz gazetelerinde yer alan haberlerin kaynağı Savaş Bakanlığı idi.¹³⁵ Bakü'nün tahliyesi sonucu İngiliz basınında Ermenileri küçük düşürücü yazıların çıkması üzerine Londra'daki Ermeni Delegasyonu Sekreteri, İngiliz Dışişleri'ne müracaatla bir teessüf mektubu iletti. Mektupta, Bakü olayının tüm Ermenilere mal edilmemesi gerektiği ifade ediliyordu. Ermeni delegasyonunun bu isteklerini Askerî İstihbarat Servisi'ne ileten Dışişleri Bakanlığı, Bakü'nün tahliyesiyle ilgili bu bildirin İngiliz kamuoyunda Ermenistan'a yönelik genel bakışı etkileyeceğini ve “İngiliz Hükümeti'nin Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarma politikasını” çıkmaza sokacağını

129 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.113. Bu noktada Bakü savunmasındaki başarısızlık İngilizler ile Ermenilerin birbirlerini suçlamaları şeklinde bir tartışmaya sebep olacaktı. Bu tartışmalar hakkında bkz. Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.199-215.

130 *PRO. FO. 371/3411158228*, “Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus”, *D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918*.

131 “Baku: Turkish Version”, *The Times*, Saturday, September 21, 1918, p.7; Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, s.257. Arslanian'a göre, Türklere şehri ele geçirmesi, Mart olaylarının intikamını almaya çalışan şehirdeki Müslümanların Ermenilere yönelik katliamlarını durduruyordu. (Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.212.)

132 Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.119-122; Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.208.

133 Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.212.

134 “British Leave Baku: Defection of the Armenians”, *The Times*, Friday, September 20, 1918, p.6; “Baku Evacuated: Armenian Treachery to British”, *Daily Mail*, September 20, 1918.

135 *PRO. FO. 371/3404/162647*, *Foreign Office Minute by A. J. Toynbee, September 24, 1918*. Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.212.

düşünmekteydi. Dışişleri Bakanlığına göre herhangi bir bildiri yayınlanmadan önce kendi görüşü de alınmalıydı.¹³⁶

İngiliz basınında yer alan haberler Ermeni çevrelerini ve İngiliz Dışişleri'ni rahatsız etmişti. Dışişleri yetkilileri bu tür haberleri uygun bulmuyordu. Konuyla ilgili Dışişleri'nde ilk değerlendirmeler Sir Mark Sykes tarafından yapıldı. Dikkatleri İngiliz gazetelerindeki Ermenilere yönelik başlıklara çeken Sykes, bildiri içeriklerinin doğru olduğunu düşünmesine rağmen, bu tür haberlerin genel olarak bütün Ermenilere çok büyük zararlar vereceğini belirtiyordu.¹³⁷

Ermeniler İngiltere için hâlâ değerli bir propaganda malzemesiydi. Bu potansiyeli kullanma noktasında Bakü krizi ile ortaya çıkan gerginlik yatıştırılmalı ve İngiliz Hükümeti'nin Ermeni politikasının değişmediği belirtilmeliydi. Arnold Toynbee'ye göre Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i koparma noktasında İngiliz Hükümeti'nin başvurabileceği yegâne unsur "Ermenistan" ve onun özgürleştirilmesi meselesiydi. Son olaylardan ötürü kırılan Ermeni kalpleri onarılmalı, düşmana bu yönde bir propaganda yapma imkânı verilmemeli ve dünyadaki Ermeni potansiyeli ve Hristiyan kamuoyunun tetikleyici gücü İtilaf savaş amaçları doğrultusunda kullanılmalıydı.¹³⁸

Ermeniler İngiltere için hâlâ değerli bir propaganda malzemesiydi. Bu potansiyeli kullanma noktasında Bakü krizi ile ortaya çıkan gerginlik yatıştırılmalı ve İngiliz Hükümeti'nin Ermeni politikasının değişmediği belirtilmeliydi. Arnold Toynbee'ye göre Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i koparma noktasında İngiliz Hükümeti'nin başvurabileceği yegâne unsur "Ermenistan" ve onun özgürleştirilmesi meselesiydi.

27 Eylül tarihli The Times, İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams tarafından derlenen Bakü'deki Ermenilerle ilgili bir açıklamaya yer verdi. Ermeniler hakkında gazetelerde çıkan önceki haberler yalanlanarak Ermenilerin savaş esnasında Müttefiklerin yanında kahramanca savaşmışları ifade edildi.¹³⁹ 3 Ekim'de The Times'da çıkan "Ermeniler ve Bakü" başlıklı bir haberde de benzer satırlar göze çarpıyordu.¹⁴⁰

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour'dan Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar'a gönderilen bir yazı ile İngiliz basınında Bakü bildirisi ile ilgili

136 PRO. FO. 371/3404/160092, Foreign Office to Department of Military Intelligence, Draft, September 20/21, 1918.

137 PRO. FO. 371/3404/160092, Foreign Office Minute by Sir Mark Sykes, September 20, 1918.

138 PRO. FO. 371/3404/162647, Foreign Office Minute by A. J. Toynbee, September 24, 1918.

139 "The Armenians at Bakü", The Times, Friday, September 27, 1918, p.8.

140 "Armenians and Bakü", The Times, Friday, October 4, 1918, p.8.

düzeltilici açıklamalar yapıldığı bildirilerek, Ermenistan'ın bağımsızlığının İtilaf devletlerinin savaş amaçlarından biri olduğu ifade edildi.¹⁴¹

İngiliz Savaş Bakanlığı Bakü hakkındaki bildirisıyla Ermenileri büyük bir hüsrana uğratmıştı. Ancak olaylara daha geniş bir çerçeveden bakan Dışişleri Bakanlığı, Ermenilerin gönlünü almaya çalıştı. Savaşın kritik bir döneminde dünyadaki Ermeni ve Hristiyan kamuoyunun desteğini kaybetmemek için bir hafta içerisinde “talihsiz olay ve açıklamalar” düzeltilme yoluna gidildi, İngiltere'nin Ermenilere karşı tutum ve politikalarının değişmediği vurgulandı. Ermenilerin gönlünü almak için de; “Ermenistan'ın bağımsızlığı -doğrudan İngiltere'nin olmasa da- İtilaf savaş amaçları içerisindedir” gibi yuvarlak ifadelerle işbirliği sürecindeki bu kaza atlatılmaya çalışıldı.

Tüm bu gelişmelerin yanında İran ve Afganistan yolunun Türklere açılması İngiltere için bir kâbus görünümündeydi. Başarısız Bakü savunmasından sonra İngiltere'nin Kafkasya, Trans-Hazar ve İran'daki konumu son derece kritik bir hale geldi. Ancak Türklerin kaynak eksikliği ve 1918 yılının Eylül ayı sonlarında General Allenby'nin Filistin ve Suriye'de Türk savunmasını parçalaması gibi gelişmeler Kafkasya'daki Türk askeri harekâtı üzerinde olumsuz etkilerde bulundu. Merkezî Güçlerin Batı cephesindeki teslimiyeti Türklerin Hazar Denizi ötesine ilerleme olasılığını ortadan kaldırmıştı. İngiltere büyük bir çıkmazdan kurtuldu.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından altı hafta sonra İngilizler Bakü'yü işgal edecekler, bu işgali Batum ve Tiflis izleyecekti I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkasya'daki İngiliz işgali Türkleri bölgeden geri çekilmeye zorlamakla kalmayıp aynı zamanda Hazar'daki İngiliz donanması için de bir dayanak ve petrol kaynağı oluşturacaktı. 1917 sonlarından itibaren askeri stratejilerle şekillenen İngiliz-Ermeni ilişkileri ve İngiltere'nin Kafkasya'ya ilişkin tavırları da Dünya Savaşından sonra daha çok politik bir zeminde cereyan edecekti. Savaşın bitimiyle beraber İngiliz Hükümeti Mondros Mütarekesi gereğince 1914 Türk-Rus sınırı ötesindeki toprakların tahliyesine karşı direnen Türklerin mütareke hükümlerine uymalarını sağlayıp onları bu konuda zorlamak için Transkafkasya'yı işgal edecek, bölgeye yönelik savaş dönemi politikaları da son aşamaya gelecekti.

Sonuç

Bolşevik İhtilali'nden sonra Doğu Anadolu ve Kafkasya son derece önemli gelişmelere sahne olmuş, bölgede Ermeniler tarafından Müslüman unsurlara

141 PRO. FO. 371/3404/162745, Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris), October 12, 1918.

karşı sistematik bir etnik temizlik hareketi gerçekleştirilmişti.¹⁴² İngiltere'nin kendi savaş politikaları açısından Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni askeri gücünü artırmaya çalışması katliamların boyutunu genişletmiş ve Doğu'da Dünya Savaşı'nın en trajik safhalarından biri yaşanmıştı.

Olayların odak merkezinde ise Rusya'nın ihtilalle beraber savaş dışı kalması ve İngiltere'nin Rusya'nın savaştaki boşluğunu telafi etmek için askeri açıdan Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Ermeni potansiyeline yatırım yapma politikası vardı. Rusya'daki gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti ve Almanya için Kafkasya ve Hazar koridoru açık hale gelmişti. Rus askerilerinin savaşın ilk yıllarında işgal etmiş oldukları Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlamaları İngiltere için bir kâbus görünümündeydi. Doğu Anadolu'yu tekrar ele geçirmekle yetinmeyecek olan Türkler, Kafkasya'nın iç kesimlerine kadar ilerleyebilirlerdi. Kafkasya'nın düşman eline geçmesi demek ise Pan Turanizm tehdidiyle de doğru orantılı olmak üzere Hindistan yolunun düşmana açılması demekti. İngiltere, Doğu'daki çıkarları açısından bir darbe niteliğini taşıyan gelişmeler üzerine Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik savunma önlemleri almak zorunda kaldı.

İngiltere'nin Doğu'ya yönelik savunma politikalarında değerlendirdiği ilk seçenek Ermeniler oldu. 1915'te yaşanan Ermeni olaylarını "*Türkiye'de Hristiyanlığın yok edilişi*" şeklinde müthiş bir savaş propagandası olarak kullanmış olan İngiltere, bu sefer de Doğu'da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyarak Kafkasya'ya yönelik bir savunma bloğu oluşturmak için bölgedeki Ermeni askeri gücüne başvurdu. I. Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından Doğu Anadolu'da ele geçirilen toprakları ve Kafkasya'yı savunabileceklerini ifade eden Ermeniler para ve altın desteği ile Türklere karşı silahlandırıldılar. İngiltere, finansal yardımla savaş potansiyellerini artırdığı Ermenileri Türk ve Alman güçlerine karşı bir bariyer olarak kullanmaya çalıştı ve bu uğurda Ermenilere milyonlarca sterlin değerinde ciddi bir destek sundu.

Aslında I. Dünya Savaşı'nın başından beri Türklere karşı belirlemiş oldukları tavırlar sebebiyle Ermenilerin de savaştan başka çareleri yoktu. Dünya Savaşı'ndaki bir İtilaf zaferi Ermenilere çok şey kazandırabilirdi. Ortaya çıkan zorunlu işbirliği sürecini kendileri açısından değerlendirmeye çalışan Ermeniler savaştan sonraki politik gelecekleri hakkında İngiltere'den somut garantiler istediler. 1916'da imzalanan Sykes Picot Antlaşmasıyla Doğu Anadolu ve Ermeni sorunuyla ilgili bütün meseleleri Rusya'ya havale ederek kendisini savaşın bu sahnesinden soyutlamış olan İngiltere, Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Ermenilerin "Batı Ermenistan" olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'nun politik geleceği sorunuyla tekrar baş başa

142 Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Tolga Başak, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü", Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 45, (Aralık-2010), s.29-65.

kalmıştı. Bu dönemde Türk ve Almanlara karşı Doğu Anadolu ve Kafkasya'da önemli ölçüde Ermeni gücüne ihtiyaç duyan İngiltere, Ermenilerin savaş potansiyellerini artırmak için bağımsız Ermenistan'a yönelik ciddi vaat ve göndermelerde bulundu.

İngiliz savunma politikası Türk ordusunun Doğu Anadolu'yu ele geçirip Kafkasya'ya ilerlemesini durduramadı. Sonuç, sadece silahlandırılmış olan Ermenilerin gerçekleştirdikleri katliamlar oldu. İngiliz politikaları doğrultusunda desteklenen Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da büyük bir Türk katliamı sergilediler. İngiliz politikaları bölgede yaşanan trajedinin zeminini oluşturmuştu. Türk ordusunun önünde duramamakla beraber

İngiliz savunma politikası Türk ordusunun Doğu Anadolu'yu ele geçirip Kafkasya'ya ilerlemesini durduramadı. Sonuç, sadece silahlandırılmış olan Ermenilerin gerçekleştirdikleri katliamlar oldu. İngiliz politikaları doğrultusunda desteklenen Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da büyük bir Türk katliamı sergilediler.

bölgedeki demografik şartları kendi lehlerine çevirmek isteyen Ermeni birlikleri çekildikleri alanlarda sistematik bir etnik temizlik hareketine girişmişlerdi. İngilizlerin I, Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya ilişkin politikaları bölgedeki Türk ve Müslüman unsurlar açısından hayatı cehenneme çevirdi.

İngiltere'nin düşmanı Kafkasya'ya ulaşmadan önce durdurma politikası başarısız olmuş, Türk ve Alman birlikleri soluğu Kafkasya'da almışlardı. İngiltere, bu noktadan sonra devreye "B Planını" soktu. Düşman bu sefer de Hazar Denizi'ne ulaşmadan önce durdurulmaya çalışılacaktı. Zengin petrol bölgesini ele geçirecek düşmanın savaş

kabiliyeti artabilirdi. Bakü'süz Hazar Denizi'nin kontrolünü imkânsız gören İngiltere, burayı savunmak için bütün riskleri göze aldı. İngiliz ve Ermeni işbirliği bu kez de Bakü savunması esnasında gündeme geldi.

Bununla beraber Türkler, İngiliz destekli Bakü savunmasını yarıp Bakü'yü ele geçirdiler. İngiliz Savaş Bakanlığı, Bakü savunmasındaki başarısızlığın faturasını Ermenilere kesti. Savaş Bakanlığı'nın Bakü ile ilgili bildirisinin İngiliz gazetelerine yansımaları üzerine İngiliz-Ermeni ilişkilerinde ciddi bir deprem yaşandı. İran ve Afganistan yolunun Türklere açılması İngiltere için bir kâbus görünümündeydi. Başarısız Bakü savunmasından sonra İngiltere'nin Kafkasya, Trans-Hazar ve İran'daki konumu son derece kritik bir hale geldi. Bununla beraber Türklerin kaynak eksikliği ve 1918 yılının Eylül ayı sonlarında General Allenby'nin Filistin ve Suriye'de Türk savunmasını parçalaması gibi gelişmeler Kafkasya'daki Türk askeri harekâtı üzerinde olumsuz etkilerde bulundu. Merkezî Güçlerin Batı cephesindeki teslimiyeti Türklerin Hazar Denizinin ötesine yönelik ilerleme olasılığını ortadan kaldırırken İngiltere'yi de büyük bir çıkmazdan kurtarmıştı.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office (TNA. PRO)

Foreign Office Documents (FO)

Cabinet Papers (PRO. CAB)

War Cabinet Papers (PRO. WAR CAB.)

B. Kitap, Tez ve Makaleler

ALLEN, W.E.D; MURATOFF, Paul, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucassian Border, 1828-1921*, Cambridge, 1953.

ARSLANIAN, Artin H., "British Wartime Pledges, 1917-1918", *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

ARSLANIAN, Artin H., "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 2, (September 1980), s. 199-215.

ARSLANIAN, Artin H., "The British Decision to Intervene in Transcaucasia During World War I", *The Armenian Review*, Vol. XXVII, No: 2-106, (Summer, 1974), s. 146-159.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I, (1906-1918), Armenian Violence and Massacre in the Caucasus and Anatolia Based on Archives, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.

ASLAN, Betül, *Erzurum'da Ermeni Olayları, (1918-1920)*, (Hatıralar, Belgeler, Kazılar), Erzurum, 2004.

BAŞAK, Tolga, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı:45, (Aralık, 2010), s. 29-65.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008.

ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer, *British Policy Towards to Transcaucasia, 1917-1921*, Phd., The Universty of Edinburg, June, 1997.

ÇELEBYAN, Antranik, *Antranik Paşa*, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003.

DOERR, Paul W., *British Foreign Policy, 1919-1939*, Manchester and New York, 1998.

DUNSTERVILLE, L. C., *The Adventures of Dunsterforce*, London, 1920.

ELIS, C. H., *The Transcaspian Episode, 1918-1919*, London, 1963.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1914-1919), I, Documents on Massacre Perpetrated by Armenians, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001.

FROMKIN, David, *Barişa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989.

GEORGE, David Lloyd, *The Truth About The Peace Treaties*, Volume: II, London, 1938.

GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, İstanbul, 1997.

HOPKIRK, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995.

HOVANISIAN, Richard G., "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Edited by Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s. 259-291.

HOVANNISIAN, Richard G., "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 1, (January, 1968), s.145-168.

HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967.

KARABEKİR, Kâzım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990.

- KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- MACDONELL, Ranald, “...And Nothing Long”, London, 1938.
- NASSIBIAN, Akaby, *Britain and the Armenian Question*, New York, 1986.
- SOMAKIAN, Manough Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995.
- SUNY, Ronald Grigor, *Bakü Komünü*, İstanbul, 1990.
- TOROSSIAN S., “Soviet Policy in the Armenian Question”, *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s. 9-22.
- WILLIAMS, Aneurin, “Armenia, British Pledges, and the Near East”, *The Contemporary Review*, Volume: CXXI, (January-June, 1922), s.418-425.
- YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, 2000.

